

Bence Lászlóné

Életrajz

Bence Lászlóné egyedül él egy kétszobás pesti panellakásban. Férje már régen meghalt, egyetlen lánya Izraelben él. Húgával és az egyik unokájával, aki Budapesten él, minden héten találkozik. Lakásában a régi, kissé már elnyűtt bútorok jól megférnek a modern berendezéssel. A falakon sok festmény van, a szekrények polcain rengeteg családi fénykép. A budapesti Holokauszt Múzeumnak több tárgyat adományozott, így kerültünk kapcsolatba vele. Nagyon segítőkész volt, szívesen és sok humorral beszélt a családjáról és saját életéről is.

Mezőkövesden 1810-ből van az első sírkő a zsidó temetőben, már akkor laktak ott zsidók. [A Mezőkövesdről szóló adatok Dr. Simor (Schlesinger) Jehúda: Mezőkövesd és környéke zsidó közösségének emlékkönyve, Bét Haudet 1997, című könyvből vannak. – A szerk.] A hitközséget 1850-ben alapították. A hitközség első rabbija Wekszler Soma volt, az első templom 1853-ban épült, az új pedig 1896-ban. Mindez saját erőből, ezt a zsidók adták össze. Az elemi iskola 1889-ben létesült, és 1891-ben két tanterművé fejlődött. A későbbi iskola – amibe már én is jártam – 1929-ben alakult ki. Volt egy kezdetleges iskola, amiből később aztán lakás lett, és építettek egy másikat, egy nagyobbat. 1926-ban épült a rituális fürdő. Mikvének hívják. Ez volt, ahová a zsidók megtisztulás végett mennek el. 1908-ban a főrabbi jesivát alapított, ahol bóherok tanultak. Működött a Hevra Kádisá is, az elnöke Neumann Ede volt. Volt még Nőegylet, ennek a vezetője először Róth Dezsőné, később Kún Jakabné volt. Egyébként ez a Kún Jakabné itt, Pesten a zsidó temetőben van eltemetve. Szoktam menni a sírjához.

A hitközség létszáma az utolsó békeévben megközelítette az ezret. Ez kb. 200 családot jelentett. Az összlakosság – kb. 10–15 ezer között lehetett. [Mezőkövesd lélekszáma 1930-ban 30 ezer fő volt. – A szerk.] Főleg katolikusok laktak Mezőkövesden, nagyon kevés református volt. De ez a két vallás sose egyezett, mindig marakodtak. A reformátusoknak nem volt csak imaházuk. De például olyan nem volt, hogy református katolikussal házasságot kötött volna. Jobban gyűlölték egymást, mint a zsidókat, érdekes volt. Mélyen vallásos katolikusok laktak ott. Egy-két esetben fordult elő zsidó-katolikus házasság. De ez úgy volt, hogy zsidó férfi vett el keresztény nőt, és a keresztény nő betért zsidónak. Olyan nem volt, hogy maradt keresztény. Megtanulta a kóserságot, vallásos zsidóasszony lett belőle, de kereszténynek született. Egy olyan zsidó lány volt, aki keresztényhez ment férjhez, de az is feljött Pestre. A Bernát Zsóka. Följöttek Pestre, itt összeházasodtak, itt senki nem ismerte őket. Egy kisvárosban mindenki tud mindent. A hitközség állami segélyből és a kultuszadóból, valamint a felajánlásokból tartotta fenn magát.

A zsidók nagy része kiskereskedelemmel foglalkozott. Egy-két nagykereskedő volt, termény-nagykereskedő meg bornagykereskedő. Apukám kiskereskedő volt. Meg kisiparral foglalkoztak még. Volt bádogos, szabó, lakatos, kerékpárjavító, műszerész, meg volt fiákeres, akkor még taxi nem volt, fiákerrel kimentek a vasúthoz, jöttek az utasok, akkor hazavitték. Vagy ha valaki utazni akart, megrendelte a kocsit, és kivitte. Ugyanúgy, mint ahogy a taxi ma csinálja. 1944. június 10-én 90 üzlet és üzem volt zsidó tulajdonban. Az üzletek túlnyomórészt a Fő utca két oldalán voltak. Ebben az utcában keresztény üzlet nem is volt. Mellékutcában alakultak később, fűszerüzlet meg

rövidáru. De a keresztény kereskedők főleg vásározással foglalkoztak. A zsidóknál is volt az, hogy vásároztak. A zsidók látták el a lakosságot fűszerrel, rövid- és rőfös áruval, cipővel, csizmával, divatáruval, építőanyaggal és vasáruval. Mert vasáru kellett a mezőgazdasághoz.

Az 1930-as évek gazdasági válsága [lásd: 1929-es gazdasági világválság] miatt többen váltak fizetéseképtelenné, és be kellett zárni az üzleteiket. Így járt az én apám is. Kiskereskedők, iparosok, magántisztviselők tartoztak a zsidó középosztályhoz. Irodalmat olvastak. Volt még 2 malomtulajdonos, ezek a nagykereskedőkhöz tartoztak. Volt egy vállalkozó, egy bankigazgató, 20 orvos és ügyvéd, Ezeknek a lakásuk kulturált volt, sok helyen volt zongora. A gyerekeik érettségiztek, voltak, akik egyetemet végeztek, például az ügyvédnek a gyerekei, egyik orvos lett, a másik ügyvéd. A másik ügyvédnek a gyereke megint ügyvéd lett, szóval a családi hagyományt tartották. A szegények pedig alkalmi munkából éltek és szűkösen. Annyi volt, hogy éhezni nem éheztek, de bizony elég szűkösen éltek. Időnként a Nőegylet is segített rajtuk. Kevésbé gazdag szülők gyerekeiből lettek a szakmunkások, meg ha nem volt jó tanuló a gazdag szülő gyereke, akkor vagy kereskedő lett, vagy valamilyen szakmát tanult és műhelyt nyitott. Az ünnepeket mindig megtartották, ortodoxok voltak.

A zsidók különböző részen laktak, egy páran laktak a Fő utcán, de a többség közel a Fő utcához. Úgyhogy a város szélén egy zsidó sem lakott. Mi is úgy voltunk, körülbelül 4-5 percre laktunk a Fő utcától. Ha egy utcát kijöttünk, már kiláttunk a Fő utcára. Meg a többiek is úgy szétszórta éltek, mellékutcákban is laktak, de közel a Fő utcához. De rendes, normális lakásaik voltak. Leginkább saját ház volt. A szélesebb utak, például Szomolyai út, Bogácsi út, Egri út meg a Fő utca kövezettek voltak, szóval aszfaltosak. A Fő utca volt csak csatornázva, a többi út nem. Fürdőszoba nagyon kevés helyen volt, csak a gazdag család, ha új lakást épített, akkor oda épített fürdőszobát is. De nem sok helyen. Volt ilyen lábasállvány, rajta egy lavór, a lavórok különböztek. Volt, akinek zománcozott volt, volt akinek porcelán, hozzá vizeskancsó. És ha fürödni akartak, elmentek a fürdőbe, volt közös fürdő is. De volt olyan is, ahol volt fürdőkád, de úgy kellett melegíteni a vizet, és beleönteni a fürdőkádba. Nekünk nem volt, mi lavórban meg teknőben fürödtünk. A házunk előtt volt vizesárok, és mikor nagy eső volt, az jól megtelt vízzel. Kivittük a teknőt, beleültünk, és azon csónakáztunk. Aztán este meg megfürödtünk a teknőben. Meg annak idején mosógép se volt, teknőben mostak. Vasalás előtt a ruhát mángorolták.

Se az apai nagyanyámat, Klein Károlyné, született Sáfrány Sárát, se a nagyapámat, Klein Károlyt nem ismertem csak hallomásból. Igriciben éltek. Földmunkával foglalkoztak. Azt tudom, hogy a nagyapám ott volt Mezőkövesden, az apáméknál. Gondolom, hogy kicsit kikapcsolódjon otthonról, és egyik nap szólt apámnak, hogy „Fogjál be fiam, vigyél haza engem, haza akarok menni”. Mert akkor kocsival közlekedtek. Befogott apám, hazavitte a papáját Igricibe, és amíg ő ott a családdal beszélgetett, a nagypapa kiment a vécére, mert az udvaron volt a vécé. Várták, hogy de soká jön be a papa! De sokára jön! Kimennek megnézni, ül a vécén és meghalt. Hazament meghalni, 96 évet élt. Ő élt legtovább a családban, 1923-1924 körül halt meg.

Apámék öten voltak testvérek, két lány meg három fiú. Mindegyik családos lett. A fiúk kereskedők lettek. A lányok férjhez mentek és háztartásbeliek voltak. A család összetartó volt, mindig meglátogatták egymást. 5 éves voltam, amikor apám kocsival vitt el Miskolcra nyaralni, mert ott valahol Miskolc környékén vásár volt, és a rokonok már annyira akartak látni. Azt mondta apuka: „Na, kislányom, ha van kedved, elviszlek.” Persze hogy nekem volt kedvem, és elvitt. Mályiban

aludtunk, mert beesteledett, mire odáig értünk, de mindenütt volt apukának ismerőse. Ott is egy ismerősnél aludtunk, ők is zsidók voltak. Utána mentünk Miskolcra, és mondta, hogy majd visszafele bejövök érted. Persze nem jött be értem, ott nyaraltam 2 hétig. De hazafele már vonattal jöttem. Miskolcon unokatestvéreim éltek és az egyik nagynéném, a Biri néni, meg a lánya, Róza. Az egyik unokanővérem, Böske varrónő volt, varrt nekem egy csomó ruhát. Úgyhogy mikor hazajöttem, irigykedtek, hogy milyen szép ruháim vannak. Szerettem a szép ruhákat.

A nyaralás nem volt nálunk divat. Én szoktam csak elmenni Miskolcra, engem nagyon szerettek a rokonok, az unokatestvéreim, apám testvérének, Móric bácsinak a gyerekei. Ők már felnőttek voltak, a Böske varrónő, az Irén tisztviselő volt. Minden évben náluk voltam 2 hétig. Ők szerették volna, ha végig ott maradok, de a családomat nem akartam elhagyni. Aztán Miskolcon lakott még apukának a húga, Biri, őnála voltam, a legidősebb nővéremmel, Arankával nyaraltunk ott. De máshol nem voltunk. Sajnos nem nagyon volt lehetőségünk rokonokkal találkozni. Inkább ők jöttek hozzánk, és csak azokat ismerem, akik eljöttek hozzánk. Volt még 2 fiú unokatestvérem, Sanyi és László, ők is Móric bácsinak a gyerekei. Nekik korán meghalt az édesanyjuk, és az édesanyjuk testvére nevelte őket. Mert aztán a nagybátyám megnősült, és máshova költözött. A Sanyi meg a Laci voltak a legkisebbek. Középiskolások voltak akkor, minden évben jöttek hozzánk, ott nyaraltak nálunk.

Biri néni, apám húga is nagyon gyakran jött hozzánk. Minden évben ott volt. Egyszer, emlékszem, azt mondta, hogy ő szeretne kinn az udvaron aludni. Kivittünk egy ágyat, és mondta, hogy én is aludjak vele. Akkor ketten kinn aludtunk a folyosón. Erre még úgy emlékszem. És nagyon aranyos volt a Biri néni, érdekes, ő volt még ilyen alacsony [mint az interjúalany]. Apám egész családja is mindegyik magas volt, a Biri néni volt a legfiatalabb, és ő volt a legkisebb is. A Móric bácsi is inkább hozzánk jött, mi sose voltunk nála. Apukám másik húgának – a nevét se tudom pontosan – az egyik lánya szokott jönni hozzánk nyaralni, a Hajnal, őrá emlékszem. De volt még egy lány és egy fiú testvére is apukának, de sajnos a nevüket se tudom. Ők nem jártak nálunk, nehéz volt akkor a közlekedés is. Vonat arra fele nem is volt, mert ők falun laktak. Kocsijuk meg lehet, hogy nem volt, már lovas kocsi, mert akkor lovas kocsival jártak. Ők se jöttek hozzánk.

Volt apukának a legidősebb bátyja, annak három gyereke Losoncon lakott, az meg Szlovákiában [akkor Csehszlovák Köztársaság] volt. Ők is csak nagyon ritkán, egyik-másik gyerek eljött, de apukának a testvérét nem is ismertem, mert ő már nem élt akkor, amikor mi születünk. Még a nevét se tudom. De annak a gyerekeivel, az unokatestvéreimmel tartottuk a kapcsolatot, sőt a felszabadulás után is, mert ők visszajöttek. De már egyik sem él, mert mind jóval idősebb volt nálunk. Ők a felszabadulás után Pozsonyba mentek. Az egyik, Emil Kassán lakott, lehet, már szegény ő se él. Egy fia van, tanár ott Kassán. De azzal azért nem tartjuk a kapcsolatot, mert egyszerűen ő nem akar magyar lenni. Csak szlovákul beszél. A többi meg meghalt már, ott, Pozsonyban vannak eltemetve. Illetve kettő Amerikában. 1956-ban kimentek Amerikába, és Floridában halt meg a Mancsi meg a Malvin. Velük tartottuk a kapcsolatot. Sokszor eljöttek hozzánk. Mindketten minden évben hazajöttek Magyarországra, és mindig meglátogattak.

A Mancsi férje építészmérnök volt, és kint voltak Oroszországban. Annak idején, mikor a Szovjetunió megalakult, akkor nagyon sok mérnököt hívtak, jó magas fizetésért, hogy segítsenek építkezni, és amikor jött ez az ellenségeskedés, akkor a magyarokat is hazaküldték, meg minden külföldit elküldtek Oroszországból [Szovjetunióból] a Hitler idejében. És ők is akkor hazajöttek, Debrecenben

laktak, Laci, a fiuk is ott végezte el az egyetemet. Nagyon szerették ott, nagyon ügyes orvos volt, de 1956-ban úgy döntöttek, hogy kimennek, mert ott is elkezdtek zsidózni és megijedtek. Úgyhogy kimentek Amerikába és ott is halt meg mind a kettő. A fia plasztikai sebész, Bíró Lászlónak hívják. És kint Amerikában nősült meg, amerikai lányt vett feleségül és van 4 vagy 5 gyereke. De miután a Mancsi meghalt, nem tartjuk velük a kapcsolatot.

Apám, Klein Lipót Igriciben született 1866. július 9-én. Közelebbit nem nagyon tudok a gyerekkoráról, mert apám már idős volt, amikor mi születünk. A második házasságából születünk heten: Sarolta, László, Magda, én, Éva, Károly és Klára. Az első házassága, amiből négy gyerek született – Gyula, István, József és Aranka – még az I. világháborúban bomlott fel, mert ő elment katonának, a felesége meg vitte a vendéglőt meg a kocsmát addig. Hazajött egyszer szabadságra apuka, és nem volt se pénz, se áru. Megint feltöltötte az üzletet és visszament. Megint visszajött, megint ugyanúgy járt. A szomszédok mondták, hogy a feleségének van egy barátja, aki házat vett az ő pénzén. Ezt már nem engedhette meg apuka, és elváltak. De a gyerekekről továbbra is ő gondoskodott.

Aztán anyukával elkezdett levelezni, mert ő Pesten élt. Az anyám, Dormán Regina meg a nővére egész kicsik voltak amikor az édesanyjuk meghalt. Az édesapjuk feleségül vette az apámnak a húgát, a Biri nénit. Tehát a nagynéném az anyámnak a mostohaanyja volt. Egyébként ötször ment férjhez a Biri néni, és minden férjét eltemette. Amikor én megismertem, már egy férje sem volt, akkor már egyedül volt, a lányával, Rózával élt. A lánya férjénél volt, annak is volt egy kislánya. Anyám talán tizenegy éves volt, amikor meghalt az apja. És amikor az apja meghalt, a Biri néni miből tartana el két gyereket. Akkor még nem volt divat, hogy egy nő dolgozik. [Nagy valószínűséggel az interjúalany édesanyja ekkor Klein Lipót – az interjúalany édesapja – családjához került, akinek Biri néni a húga volt.] Szóval, innen volt az ismeretség apám és anyám között. Az anyám, amíg élt az apja, addig élt náluk. Amikor apuka elvált, akkor eszébe jutott, gondolom, anyám. Lehet hogy ő már akkor is szerette anyukát, mert nagyon szép volt.

Azt nem tudom, hogy anyukám hogy került Pestre a Wienerékhez, a nevelőszüleihez. Azt mesélte anyuka, hogy két fiuk volt, de azok már felnőttek voltak, és kimentek Amerikába. Ők fogadták magukhoz anyukát. De úgy nevelték, mint egy kisasszonyt, mert ahogy mesélte anyuka, színházba jártak, és elegánsan öltözött, fodrászhoz is járt, mert derékig érő haja volt, és föl volt csavarva körbe, csigákba. Három vagy négy csigába volt a haja. Anyukámnak csak a pesti életéről tudok. Szeretett táncolni, sokat járt színházba, mert színházakról mesélt. Mire én Pestre kerültem, nagyon sok színművet már ismertem. Operától az operettig, mert ő nagyon sokat mesélt róla, meg énekelni nagyon szeretett, operett dalokat meg magyar nótákat. Varrogatott délutánonként, énekelgetett közben, azt nagyon szerette.

Aztán apuka megkérte a kezét, anyuka meg hozzáment. Csak polgári esküvő volt ott, Mezőkövesden, mert egyházi esküvő csak egyszer lehet. [Ha a házastársakat nem rabbi választja szét, hanem csak polgárilag válnak el, akkor nem házasodhatnak még egyszer hüpe alatt. – A szerk.] Az első házassága hüpe alatt volt apukámnak, de elvált, úgyhogy hüpe alatt már nem esküdhetett. Anyuka 26 éves volt, amikor férjhez ment, és akkor egymás után jöttek a gyerekek, mert zsidóknál nem volt szokás a védekezés. Úgyhogy így heten lettünk testvérek.

Anyuka vezette a háztartást, nagyon jól főzött. Minden évben befőzött gyümölcsöt, lekvárt, savanyút. Nagyon szorgalmas, ügyes és nagyon csinos asszony volt. Magas, vékony volt, hosszú

haja volt, gyönyörű bőre, olyan volt, mint a bársony. Világos barna haja és kék szeme volt. Érdekes, az öcsém, Károly meg a legkisebb húgom, Klára volt szőke és kék szemű. Az öcsémet mindig úgy hívta anyukám – az volt a kedvence –, hogy „szőke fiam”. De mindannyian szerettük. Mi nagyon szerettük a szüleinket. Nem csak ők szerettek minket, hanem mi is, mert láttuk, hogy mennyit dolgoztak azért, hogy megéljünk, és enni tudjanak adni.

Az anyám minden évben az őszi ünnepekre új ruhát csináltatott magának, de nem csak magának, nekünk, gyerekeknek is. A szomszédban lakott egy varrónő, megvették az anyagot, és minden nagyünnepre, őszi ünnepekre minden évben kaptunk egy új ruhát. Tavasszal, húsvétra meg nyári ruhát. Köztem és Éva húgom között két év volt, de ő utolért engem, és egyformák voltunk, sokszor azt hitték, hogy ikrek vagyunk. Anyám bizony a spórolás végett, gondolom, sokszor egyforma anyagot vett nekünk, és először egyformára is csinálták a ruhát. Aztán ő elhordta az övét, az enyém meg még ünnepi volt, és akkor azt mondta, hogy ez az övé, ami az enyém. Legközelebb, mikor csináltattuk a ruhát, azt mondtam, rendben van, hogy egyforma, de ha neki spicces a kivágása, akkor nekem gömbölyű lesz, és akkor meg tudjuk állapítani, hogy melyik kié. Attól kezdve aztán nem volt vita. Mert nem szerettem a vitát, és nálunk veszekedés például nem volt. Soha én a szüleimet veszekedni nem hallottam. Ha valamit megbeszéltek, akkor vagy németül vagy jiddisül beszéltek meg, mert anyám is beszélt folyékonyan németül. De veszekedni sose láttam vagy hallottam őket. És minket is úgy neveltek. Érdekes volt, mikor a férjem megkérte a kezem, megkérdeztem, hogy szeret-e veszekedni. Azt mondta, hogy nem. Mondom, akkor rendben van, mert én se. Vitatkozni lehet, mert két ember egy véleményen nem lehet, de én a veszekedést nem szeretem.

Az apám csak fehér fehéreneműt hordott, az inge fehér volt, alsóneműje, minden. Mi úgy mostunk, hogy kifőztük a ruhát. Annak idején nem volt mosógép, de mindig patyolatfehér volt. Fehér ing, mellény volt rajta, öltöny. Mindig kalapban járt. Szóval jól öltözött, később már inkább a régi ruháit hordta, mert nem nagyon tellett új ruhára. Egyébként a legidősebb bátyám, a Gyula őrá hasonlított. Szakálla nem volt. Senkinek nem volt szakálla a családban.

Apámnak vendéglője és kocsmája volt, a legidősebb testvéreim mellett még nevelőnő is volt, aztán jött a gazdasági válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság]. A kocsmában hitelbe vásároltak, az apám nagyon jólelkű ember volt, adta a hitelt. Senki nem fizetett, úgyhogy be kellett zárni. Akkor aztán már csak borkereskedéssel foglalkozott az apám, az már nem ment olyan jól.

L-alakú házunk volt, és a hosszabbik részen volt a kocsmá meg a vendéglő. A rövidebb részen volt a mi lakásunk, és a végén volt a konyha. Később nyári konyha lett, de az a vendéglőnek volt a konyhája. A lakásban nagy helyiségek voltak, hatalmas nagy volt a konyha is, és még ott is volt fekhely, mert egy szobánk volt csak, de nem fértünk el. Volt két szekrény, három ágy, szalon, dívány. Egyébként kettesével aludtunk, én a húgommal aludtam, az Évával. Míg kisebb voltam, a legidősebb nővéremmel aludtam, később meg az Évával.

A ház sarkában épült egy, mi úgy hívtuk, hogy szaletli. Keresztráccsal [ún. paprács] volt körbeépítve, a teteje horganyzott lemezzel volt. Úgy volt megcsinálva, hogy két oldalt le lehetett húzni, és sátoros ünnepkor ez volt a sátor. A tetejére kukoricaszárat raktunk. A horganyzott lemezzel össze volt építve a ház meg a szaletli. Odamentem és segítettem lehúzni a rolót, meg odarakni a kukoricaszárat is. Az egyik részen ott állt egy nagy eperfa, aminek magas törzse volt, és

úgy jött a bokros része. Az alsó ága egy vonalban volt az eresszel, a háztető végével. Én az eperfáról mindig átléptem a tetőre. Palatető volt a házunk. Fölmásztam a palán a tetőre, nyeregtető volt a ház, és ott mintha lovagolnék, ráültem a tetőre, és szembe velem volt a Bükk hegység. Onnan néztem a Bükk hegységet. Aztán mikor elfáradtam, ráültem arra a fémre és lecsúsztam. Akkor anyuka tudta, már megint fönt vagy a tetőn.

Sokáig lámpával világítottunk, nem volt villany. Aztán bevezettük a villanyt, és akkor már villannyal, de mindig spórolni kellett vele, én meg imádtam olvasni, időm meg csak este volt. Fogtam a könyvet, a sarkon, a házunk előtt volt a villanyoszlop, 25-ös égővel, én odatámaszkodtam a villanyoszlopnak, és olvastam. Sőt ha telehold volt, az udvaron, holdvilágnál olvastam. Azért is ment tönkre, gondolom, a szemem, mert megerőltettem. De nekem olvasni kellett, mint ahogyan egy éhes ember eszik, én a könyvre voltam éhes. A betűk, minden érdekelt.

Egyszer, még 5-6 éves lehettem, volt egy kis földünk is. Apám a nővéremmel meg a bátyámmal ment ki, nem tudom, talán kapálni. Valami ilyesmit, mert kukoricát termeltek rajta. Meg közben tököt, ami a kukorica között fut. Sírtam, hogy én is ki akarok menni. És azt mondta apuka, jól van, kislányom, kijössz te is! Volt egy nagy vesszőkosár, lapos trágyahordó kosárnak hívták, és azt teleszórta szalmával, beültetett és a saroglyához odakötözték. Jól van, kislányom, te itt fogsz jönni, mert nem férsz el a kocsin. Mert szerszámokat, ilyesmit is vittek. Odakötött, szépen ültem, kényelmesen a kosárban, hogy jaj de jó, megyek ki. Az én apám mindig úgy indította el a lovat, hogy na, Isten áldjon! Soha nem káromkodott. A kocsin meg is indult, én meg a kosárral ott maradtam. Cérnával vagy mivel, valami vékony anyaggal kötötte oda a kosarat, úgyhogy ahogy a kocsi elindult, én le is szakadtam, és ott maradtam.

Apukám a zsidó középosztályhoz tartozott, annak idején támogatta a hitközséget, az iskolákat, mindent, de a gazdasági válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] után, mikor tönkrement, akkor bizony a szegényebb osztályhoz tartozott, mert abból tartotta fenn a családot, hogy fuvarozott vásárokat kocsival. Szóval éppen csak megéltünk. De azért péntek estére mindig megvolt a bárhesz, vagy libát vágattunk, vagy kacsát, vagy tyúkot. Mindig megvolt az ünnepi étel meg sütemény. De nem éltünk nagy lábon. Szegények voltunk. Annak idején minden zsidó családnál legalább rádió volt. Persze, nekünk is, ilyen kicsi. Nem sokat hallgattuk, mert áriáztak benne mindig, és mi, gyerekek nem szerettük, apám inkább a hírek miatt hallgatta. Egyébként az apám újságot járatott annak idején, a „Népszavát”-t mindig olvasta.

Bejárónő még volt, amíg kicsik voltunk. Volt a Kati néni, mi, gyerekek mindig ott sündörögtünk a konyhában mellette, és kérdeztük, Kati néni, mi lesz az ebéd. Amire még visszaemlékszem, a paradicsom-befőzés meg a szilvalekvár-befőzés mindig mázsaszámra ment. Az egész család csinálta. Nagy üstökben főtt a paradicsom, nagy családnak sok kell. A szilvalekvár meg úgy készült, hogy a nagy rézüstbe főtt, mindnyájan bontogattuk a szilvát. Telerakta anyuka, de voltak vagy hárman hozzá, akik keverték. Ahogy lefőtt, mindig hozzátettek. 1-2 mázsa szilvából csináltunk szilvalekvárt. Reggeltől estig főzték. Estére lett kész, és akkor nagy cserépedényekbe tették bele. Átvitték a szomszédokba, ahol búbos kemence volt, és a kemencében kenyérsütés után szépen beszáradt a teteje, megszikkadt a lekvár, akkor hólyagpapírral lekötötték, és télen volt mire rájárni. Mi, gyerekek nagyon szerettük a szilvalekvárt.

Nálunk közös ebédek voltak, nem csak ebédek, az étkezések mindig közösek voltak. Asztal volt, körbeültük, az ebéd, reggeli, vacsora mindig közös volt. De evés közben nem volt szabad

beszélgetni. Apám mindig azt mondta: „Magyar ember ebéd közben nem beszél!” Esténként meg összeültünk mindig egy szobában, különösen télen, egy nagy vaskályhánk volt, köré ültünk, és akkor ment a beszélgetés, mesélés, anekdotázás, és a napi problémákat meg mindent megbeszéltünk. Ez volt az, ami olyan kiegyensúlyozottságot adott nekünk. Ezek az esti beszélgetések anekdoták meg bibliai történetek voltak. Például arról, hogy éljünk becsületesen. Azt mondta például apuka, hogy Isten szeme mindent lát. Tehát csak jót cselekedjete, és rosszat ne. Akkor emlékszem, megkérdeztem, és ha az asztal alá bújok? Akkor is, azt mondta, nem tudsz Isten elől elbújni. Mert mindenhova belelát. Tudniillik szerettem úgy játszani, hogy az asztalra egy plédet ráterítettem, és ott volt a kuckóm. Gondoltam, ha én oda bebújok, engem nem lát senki.

Az apám elmesélte azt is, hogy mikor az első világháborúban szanitéc volt, betegeket szállítottak kórházba. És közben megpihentek. Bement egy vendéglőbe, nem nagyon volt ennivaló, töpörtyűt ettek. És arra lettek figyelmesek, hogy a többi katona elkezdett nyeríteni. A végén megkérdezte apuka, hogy mért nyerítenek azok az emberek. Mondja a vendéglős, hát biztos azért, mert maguk lőtöpörtyűt esznek. Meg volt olyan, hogy találós kérdés. Azt mondja apuka, képzeljétek, a faluban, ahol én gyerek voltam, született egy kisgyerek, és nem volt farocskája. Hát persze mi csodálkoztunk. Az hogy lehetett? Azt mondja, gondolkozzatok, mert nektek se volt. Hogyhogy? – elcsodálkoztunk. Hát, farocskának hívják azt a vödört, ami az ágaskútnak a vödre fából. Amivel húzzák a vizet. Hát persze, hogy nem volt farocskája. Meg ehhez hasonló meséket adtak elő.

Apám baloldali érzelmű ember volt, szociáldemokrata. Abból is látszott, hogy a „Népszavá”-t olvasta, az volt akkor a baloldaliak lapja. Nem volt kommunista, nem is lehetett, mint kereskedő. De onnan tudom, hogy szociáldemokrata volt, mert gyakran csendőrök jártak arra, és akkor bekiabáltak: „Pali bácsi, itthon van?” Az apám jelentkezett, hogy igen. Abban az időben – nem tudom, pár hónapig lehetett vagy meddig – nem hagyhatta el a várost. Én még gyerek voltam, csak ahogy visszaemlékszem, ennek valami oka lehetett. Ez 1938-ban lehetett. Úgyhogy egy darabig nem is mehetett el sehova. Lehet, hogy tagja is volt a Szociáldemokrata Pártnak. Nem tudom, de később biztos, hogy nem volt semmilyen pártnak a tagja. De soha nem politizált otthon az apám, nem is beszélt soha politikáról. Csak az ember úgy következtetett. Összejöttek ott négyen, öten is, és politizáltak. De hogy mit, azt nem értettem, egy gyerek nem érti még, hogy mi a politika.

Amikor bezárta apám a vendéglőt meg a kocsmát is, a bátyámnak, a Gyulának, mikor megnősült, a mi udvarunkban épített apuka egy kis fűszerüzletet, hogy legyen miből megélnie. Aztán mondta a Gyula apukának, hogy ott van üresen az a kocsmahelyiség, hadd menjen oda és nagyobbítsa az üzletet. Hát, jó, ő a legidősebb fiú, annak minden jár. Odament a kocsmahelyiségbe, mert onnan volt a bejárat az utcáról, és abból nyílt az étterem. Akkor bevezette a rövidárut is a fűszer mellett, aztán később a divatárut is. Akkor mondta apukának, hogy ott van üresen az étterem helyisége, ő azt átalakítaná lakásnak, és nem kéne neki béres házában lakni. Átalakította magának lakásnak, akkor már ott laktak, ott volt az üzlete, nem fizetett se lakbért, se házádot, semmit. Apuka meg örült, hogy a családját el tudja tartani, és ő se tudta az adót fizetni, a végén eladósodott a ház. Akkor azt mondta a bátyám apukának, hogy ő megvenné a házat apukától, és mi ott lakhatunk, ameddig akarunk. Apuka azt mondta, jól van. Megvette a bátyám, és azt mondta, vesz nekünk egy kisebbet helyette. Apa mindenbe belement, a ház az övé lett, a nevére lett írva, és talán 2 évet laktunk ott, akkor azt mondta: „Apuka, keressenek lakást maguknak, mert el akarom adni a házat, és veszek egy kisebbet, mert a Fő utcán nyitok üzletet.”

Hát, mit csináljon apuka, másik házat nem vett nekünk, mi mentünk el béres házba lakni. Így lettünk kisemmizve. A bátyám vett magának egy kisebb lakást, kiment a Fő utcára egy nagyobb üzletbe, és abból csinált divatáru-rövidáru üzletet. Éltek mint Marci hevesen, mi meg dolgoztunk, és úgy voltunk. A kisebbik nővéremet, Magdát odacsalták magukhoz. Engem akartak, de én azt mondtam, nem leszek senkinek az ingyen cselédje. A nővérem azt mondta, hogy ő elmegy. Azt ígérték neki, ha férjhez megy, kistafírozzák, bútort adnak neki, mindent, és amíg náluk van, addig ruházzák. De soha még zsebpénzt se adtak neki. Szombaton el szoktunk menni délután sétálni, és annyi pénzt nem adtak neki, hogy egy fagyfaltot vegyen magának. Mindig én vettem neki fagyfaltot. Nagyon skót volt a sógornóm, fogához verte a garast.

1937-ben zárt be a kocsmá, akkor én már jártam iskolába. Iskolás voltam, amikor elköltöztünk, de azért nem szakítottuk meg a kapcsolatot a Gyulával, tudtuk, milyen. Mi varrtunk, mert kellett a pénz. Apukám fuvarozott, mert a kocsija, lova még megmaradt. Fuvarozott, meg lókereskedéssel foglalkozott. Apám nagyon szerette a lovakat, értett is hozzájuk. Sokan megkérték, hogy menjen el velük a vásárba, és segítsen lovat venni. Ő csak ránézett és tudta, hogy érdemes-e megvenni vagy nem. Gyógyítani is tudta a lovakat. Vagy például akár a tehén, a ló elleni készült, akkor apuka kinn aludt az istállóban. Addig, amíg meg nem szület az állat, addig ő ott aludt, hogy segíteni tudjon neki. Volt ott egy ilyen dikó (ágyszerűség) az istállóban, fából volt összetákolva, szalmazsák, inkább vállalta a kényelmetlenséget is, csak az állatok jól legyenek.

Apuka vásárokra járt, vásárokra vitt, akkor jártak kereskedők vásárokra, és akkor ládákban vitték az árut, apuka kocsival szállította. És közben, amíg azok árusítottak, ő elment a lóvásárra, és ott ismerősöknek vett lovat. Akkor kapott érte pár pengőt. Azért úgy volt, hogy ami kellett, megvolt, de nem dúskáltunk egyáltalán. De minden hétvégén megvolt vagy egy liba, tyúk vagy kacsa, a húsleves, a bárhesz, kakaós kalács reggelire. Azért ami kellett, megvolt. De például hétköznap nemigen ettünk húst, csak hétvégén. Leves, főzelék vagy tészta. Leves mindig volt.

Volt a Fő utcán két testvérnek üzlete. Egyiknek az utca egyik oldalán cipőboltja volt, a másik oldalon meg méteráru volt. És részletre lehetett vásárolni náluk. És akikben megbíztak, azoknak adtak hitelt. Én is meg a nővérem is ott vásároltuk egyik helyen a ruhaanyagot, másik helyen cipőt, és minden héten 1 pengő 50-et törlesztettünk, aztán lassan lejárt. Amikor kifizettük, akkor lehetett újra. Így ruházkodtunk, részletre, mert egyszerre nem volt annyi pénzünk.

Már gyerekkorunkban elkezdtünk varrni, mindenki szeretett volna egy szép ruhát meg cipőt. Én például nagyon szerettem moziba is menni. Én még némafilmet néztem a moziban, de akkor még lócák voltak a moziban. Később aztán építettek egy új mozit, az már modern volt. Ott már jöttek hangosfilmek is. Például a Stan és Pan filmet én némafilmben láttam, feliratozva, és ott pötyögtettek egy zongorán. Romantikus volt, ahogy visszagondol az ember. Más szórakozás otthon nem nagyon volt. Mozi, meg tánciskola volt az ipartestületben, oda is eljártunk. De oda már csak akkor, amikor a 16 évet betöltöttem, addig nem lehetett, csak a nővérem járt. Otthon viszont a nővérem örökké velem táncolt, hogy gyakoroljuk. Én meg imádtam táncolni. A felszabadulás után is én állandóan 5 órai teákra meg ilyen táncos helyekre jártam mindig, nagyon szerettem táncolni.

Zsidó iskolába jártunk. Vegyes iskola volt, itt fiúk, lányok együtt voltak. Két tanteremből állt az egész iskola, és vaskályhával tüzeltünk. Ott volt az iskola a templomudvaron, körbe volt építve. Volt a templom, egyik oldalán a vágóhíd, ahol a sakter vágta a baromfikat. Mellette a vécé. Másik oldalon az iskola, mellette volt egy kis köz, és ott lakott a kántor. Utána volt a jesiva, ez

hitoktatóterem, de imaház is volt, amikor nem voltak olyan sokan. A templommal szemben lakott a samesz a családjával meg a sakter a családjával. Szinte körbe volt zárva. És középen volt az iskolaudvar, szünetben ott voltunk, meg ott volt a torna is.

Az egyik osztályban tanítónő, Ilonka néni tanított, első, második, és harmadik osztályos lányokat. Akkor még Schwarz Ilona volt, később férjhez ment és Friedman Miklósné lett. De szegény ő se jött vissza, a kislányával együtt odaveszett. A másik osztályban tanító tanított, Weiss Jakabnak hívták. Az iskola igazgatója is ő volt. Odajárt a negyedik fiú, ötödik, hatodik vegyes osztály. Úgy tanított, hogy az egyik osztálynak feladatot adott, addig a másoknak előadott, a harmadiknak megint szorgalmi feladatot adott. Két padosor volt, de nem zavartuk egymást. Cháim bácsi tanította a hébert, és abból is vizsgázni kellett. Úgyhogy az alap-hébert mi tudtuk, meg imádkozni is megtanultunk. Németóránk is volt, és nagyon szerettem iskolába járni. Minden érdekelt. Nálunk az iskolában úgy volt, hogy minden év vége úgy záródott, hogy volt ünnepi vizsga. Mégpedig úgy, hogy az előkelőség – a hitközségi előjárók – meg a szülők eljöttek, és azok előtt kellett nekünk megmutatni, hogy mit tudunk. Én meg mindig jelentkeztem.

Utána még egy hároméves továbbképző volt [lásd: ismétlő iskola], azt a zárdaiskolában végeztem az apácáknál. Én szerettem ide járni, ők meg csodálkoztak, hogy mi mit tudunk. A zsidó iskolából sokan mentek ide. Általában a fiúk egy része ment a gimnáziumba, lányok nem, mert fiúgimnázium volt, a többiek meg ide, vagy elmentek ipari tanulónak.

A zsidó hagyományokkal együtt éltünk. Mi, gyerekek is nagyünnepeken elmentünk a templomba. Amikor még kisebbek voltunk, csak délig böjtöltünk, később, 12 évesen már egész nap. És imádkoztunk ugyanúgy, mint a felnőttek. Minden ünnepet megtartottunk, ilyenkor anyuka süttött-főzött, a bárheszt maga csinálta. Például Pészah, az nagyon emlékezetes volt, mert nagy előkészület volt. Nagytakarítás, mindent kipucolni, kisikálni, mindent elrakni, ami régi volt, és akkor a padlásról nagy ládában lehozták az edényeket. Azokat mind el kellett mosogatni. A mozsarat, kést, bárdot ki kellett kóserozni. Jött a szédereste, hosszú asztal, ugye mi sokan voltunk, kipárnázott szék, apuka ott ült, és ő vezette le az egész szédert. Két fiútestvérem kérdezte a má nistánát, és apukám felelt rá. Az asztalon volt torma, keserűfű, a tormának a zöldje, ami tényleg keserű volt, és bor. Mindenkinek megvolt a maga pohara. Mindenki kapott bort, egyszer egy évben, csak akkor kaptunk bort. És akkor csinált anyuka krajszeszt [hároszetet], ami alma, dió meg bor keveréke, és a tormalevelet krajszesszal ettük. Vagy apuka letört két kis szelet pászkát, két pászka közé tette a tormát, és azt kellett megenni. És persze előfordult nagy ritkán, hogy kiesett a torma a pászka közül, és akkor csak a pászkát ettük meg, már nem hajoltunk le a tormáért.

Aztán volt a bor, amiből ki kellett pötyögtetni ötször vagy háromszor, míg mondtuk az imát. Utána nem lett volna szabad, de lenyaltuk az ujjunkat. És ittunk is közben, aztán utána jött a vacsora, a gombóclevés. A szédereste mindig sokáig tartott, mert elég hosszú volt a szertartás, aztán jött a vacsora, és akkor még beszélgetünk. Úgyhogy mindent végig elimádkoztunk. Elmentünk a templomba a női karzatra, de mi, gyerekek nem imádkoztunk ott, de reggel és este mindig imádkoztunk, azt már fejből. Nagyon szép volt, én nagyon szerettem. Az ember akkor kicsípte magát, mert húsvétra [Pészahra] kaptunk ruhát, meg ősszel az őszi ünnepekre. A Hanuka is nagyon szép volt mindig. Minden este eggyel több gyertyát gyújtott apuka. Volt Hanuka-gyertyatartónk, és énekeltünk meg kaptunk trenderlit, ilyen forgót, és minden oldalán volt egy héber betű, és az mind jelentett valamit. Már nem emlékszem rá, de azt tudom, hogy ezzel

játszottunk, és talán dióban játszottunk, nem pénzben.

Szombat este meg, mikor kiment a szombat, akkor volt ilyen fonott gyertyánk, színes gyertyából volt fonva, apuka azt végig meggyújtotta, és azzal meg egy pohár borral búcsúztatta a szombatot. Utána a borral eloltotta a gyertyát. És volt egy fűszertartónk, ami tele volt rakva különböző fűszerekkel, és azt mindig szombat este mindenki végigszagolta. Így ment ki a szombat nálunk. Péntek este gyertyagyújtás, bárhesz mindig volt [lásd: ima, gyertyagyújtás, hávdálál].

Én nagyon szerettem a templomba is menni, mert az az áhítat, ami ott volt, és maga a hangulat megütött, és én szerettem. A nők fönt a karzaton voltak, a férfiak meg lent. Apukának a frigyszekrénytől számítva a második padban volt a helye. Ezt még akkor vásárolta, amikor még volt pénze, amikor még gazdag volt, és ezt meg is tartotta végig. Ő minden reggel, este ment a templomba, ha itthon volt. Fölrakta az imaszíjat a homlokára, a karjára, abban imádkozott, nagy ilyen fehér, nem tudom, minek hívják, ilyen ingszerűséget [kitlit] vett magára [kitlit általában csak bizonyos ünnepeken, Jom Kipurkor, Ros Hásánakor, és széderkor hordanak a zsidó férfiak. – A szerk.] megvolt a tálesza, ciceszt hordott apuka, az mindig rajta volt, anélkül nem ment sehova. Ha elutazott valahová, akkor is az imaszíjat vitte magával, vonaton kiment a peronra, vagy előre, ahol nincsenek utasok, fölköttötte magának, kelet felé fordult, és imádkozott. Nem hagyta ki egy reggel se azt, hogy imádkozzon. Nagyünnepen, mikor ment a templomba, még a zsebkendőt se tette a zsebébe, hanem a derekára kötötte, úgy ment, mert vinni nem szabad semmit. Apuka nagyon vallásos volt. Anyuka is kóser háztartást vezetett, ő is eljárt a templomba. Mi vallásosként nevelkedtünk fel.

Kóserok voltunk, külön tejes, külön zsíros ebéd volt. Tejes után 1 óra múlva ehettünk csak húsfélét. Mindent, ami előírás volt, betartottunk. Húsvétkor [Pészahkor] csak pászka volt, tojás, krumpli. Külön edény, amit a padláson őriztünk. Amiből nem volt kettő, például mozsár, meg egy-két kés, azt kóseroztuk [kaseroltuk]. Mégpedig úgy, hogy ástunk egy gödröt, ezeket abba beleraktuk, követ tüzesítettünk, azt ráraktuk, és vízzel leöntöttük. Így kóseroztuk ki, és akkor tudtuk használni. Húsvétkor is, mert a mozsár kellett. A borsot meg kellett törni, kávé – csak szemes kávé lehetett húsvétkor használni. Egyébként hétköznap vettünk árpakávé frankkávéval, akkor nem tellett szemes kávéra, mert azért az drága volt. Déligyümölcsöt is akkor ettünk, amikor madarak és fák ünnepe volt. [Az interjúalany a fák újévére, azaz a Tu Bisvátra gondol. – A szerk.] Akkor kellett. Egyébként más gyümölcsöt ettünk. Amíg a régi házban laktunk, addig baromfit tartottunk, libát hizlaltunk. Olyant, hogy több mint 1 kg-os mája volt. Én is tudtam tömni, libát tömtem. A libának meg a kacsának a bögyét mindig el kellett vinni a paphoz, az megnézte, hogy kóser vagy nem kóser. Ha valami nem volt kóser, akkor kiakasztottuk a kerítésre, mert az utcánk végében, elég messze tőlünk, volt a Kavicsos, ahol cigányok laktak, és azok mindig arra jöttek, elvitték és megették, nekik kóser volt. Nem volt semmi baja egyébként.

Sok barátnőm volt, volt egy zsidó barátnőm, de benne csalódtam, nem nagyon jöttünk ki, mert önző volt, hazudott meg lopott, szóval megszakítottam vele a kapcsolatot. De keresztény barátnőim voltak, azokkal semmi probléma nem volt. Mindig segítettünk egymásnak, együtt játszottunk, a játékot megosztottuk, odaadtuk egymásnak. Szóval nem volt semmi probléma, mindig keresztény barátnőim voltak. Összejártunk, együtt varrtunk, énekeltünk, beszélgettünk, játszottunk. Cirkuszt is csináltunk a mi udvarunkon. Én tornáztam, volt bohócelőadás, tánc is. Két fillér volt a belépő, és jöttek is az emberek. Nálunk nem volt zsidózás. Sőt, még volt egyszer egy

cigánylány barátnőm is. Muzsikus cigány volt, a Balog Erzsí, elég híres cigány volt ő ott Mezőkövesden. Aztán mi elköltöztünk onnan, és megszakadt a barátság. Aztán mikor 1939-ben a németek megszállták Lengyelországot, rengeteg lengyel katona menekült onnan Magyarországra. Ott Mezőkövesden is volt elég sok lengyel. És volt egy jóképű lengyel fiú, úgy hívták – mert a nevét nem tudtuk –, hogy „ragasztott lengyel”, meg volt sérülve az arca, és le volt ragasztva. És az elvette feleségül az Erzsit.

Különösebb konfliktus nem volt zsidók és katolikusok között. Az elesetteket a zsidók segítették anyagilag is, amíg tudták, de később már nem nagyon tudtak segíteni, mert örültek, hogyha megéltek. Aztán jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és elvettek mindent a zsidóktól. A bátyámnak is volt egy nagy divat- és rövidáru üzlete a Fő utcán, egy hatalmas nagy üzlet tele áruval. Mindent elvettek. A másik bátyámnak, Istvánnak tűzifa-kereskedése volt, a Jóska bátyám szobafestő-mázoló volt, neki csak ezek a sablonok meg kefék meg létrák meg vésők, ilyenek voltak, amik a mesterségéhez kellett. De minden eltűnt. Megalakult a nyilas párt az 1930-as évek vége felé, úgy 1938-39-ben [lásd: Nyilaskeresztes Párt]. A nyilasok szemtelenkedtek meg azoknak a gyerekei. Amúgy, legalábbis a mi környékünkön, rendes szomszédok voltak. Minden szüret után egy nagy vödör szőlőt hoztak nekünk, egy korsó mustot, méhészettel is foglalkoztak, mézet is adtak. Szóval nagyon jó szomszédjaink voltak. Ők keresztények voltak, teljesen körbe voltunk véve keresztényekkel. Tőlünk messzebbre lakott egy fűszeres, a Treuer, annak is volt 3 lánya. Ők még messzebb laktak, kijebb a Fő utcától, mint mi. De ott a közvetlen szomszédjainkban csak keresztények laktak. Ha baj volt a lovukkal, apukát áthívták, segített, meggyógyította. Úgy hálálták meg, hogy adtak egy szakajtó kukoricát. Vagy például nálunk nagy divat volt a szotyolázás. Akkor már nekünk nem volt földünk, mentünk a szomszédba, hol az egyikbe, hol a másikba csépelni a kukoricát, és mindig kaptunk. Szóval szerettek minket, együtt játszottunk a szomszéd gyerekekkel is. Köztünk nem volt olyan, hogy te zsidó vagy, te keresztény.

Úgyhogy csak az a néhány nyilas volt, aki ugrált meg csúfolódott. Például a bátyám, a Jóska önkéntes tűzoltó volt, és voltak ünnepek, március 15-e például, és akkor felvonultak a tűzoltók meg a pártok. És a véletlen úgy adta, hogy a tűzoltók pont a nyilasok mellett álltak. Mikor a nyilas meglátta a bátyámat, kiköpött előtte. A bátyám meg oda se legyintett, észre se vette. Nem csinált belőle ügyet. Ilyesmi volt, de amúgy a keresztényekkel nem volt semmi.

Volt olyan is, hogy mentem haza iskolából, és a parasztyerekek kiabáltak: „Büdös zsidó, бүдös zsidó!” Én meg rászóltam: „Na, gyertek csak ide! Mondd a szemembel!” Odajött, elkaptam, és jól elagyabugyáltam. „Mondod még egyszer, hogy бүдös zsidó?” Elszaladt sírva. Erős gyerek voltam, én nem féltem, soha nem féltem. Voltak nyilasok nálunk, a szomszédunkban is volt egy asztalos, a Guba asztalos, aki az 1930-as években nyilas volt, fekete ruhában járt. Főleg annak a gyerekei voltak azok, akik csúfolódtak. Úgyhogy megszoktam azt, hogy védekeznek. Kénytelen voltam, mert már gyerekkoromban találkoztam ezzel. Meg kövekkel dobáltak, hogy „Bүдös zsidó, menjetek Palesztinába!”. Ezt kiabálták nekünk. Meg kiabálta, hogy „Egy szem szilva, két szem szilva, pállott szááj бүдös zsidó!”. Én meg visszakibáltam neki: „Egy szem barack, két szem barack, pállott szááj бүдös paraszt!”. Nem hagytam magam. Ha neki van rímje, akkor nekem is lesz. De hiába, azért ez benne volt az emberben, és védekezni kellett. Egyszer mentem haza, vittem a kenyeret haza, mert mindig péknél sütötték a kenyeret. Hónom alatt a nagy, gömbölyű kenyér. Szembe velem jött egy nyilas egyenruhás férfi. Hát, úgy csináltam, mintha véletlenül, de akarattal, a

kenyérrel neki mentem, az meg nekiesett a kerítésnek. Hát, mondom, ennyit legalább én is adok neked. Ez 1941-ben volt. 1941-ben munkaszolgálatosokat hoztak oda Mezőkövesdre. És azokat nagyünnepekre meghívtuk ebédre. Mert legalább egyszer a nagyünnepeken egyenek rendesen.

Az apám szociális érzelmű ember volt. Akin lehetett, segített. Becsületes ember volt, mindig arra tanított minket – ilyen esti beszélgetéseken is –, hogy nehéz becsületesen élni, de jó. És mindig legyetek becsületesek. Amíg megvolt a vendéglőnk is, tele voltunk koldusokkal, drótos tótok jártak akkor ide, bádogosok, hátukon hordták a cókókjukat, és odajöttek hozzánk. Nem volt pénzük, na, egyetek. Enni mindig kaptak. Nálunk mindig volt valaki, aki nem hozzánk tartozott, de velünk evett.

De a jó Isten nem is hagyta el, az apám nagyon szerencsés volt. Mert 2 hétig volt beteg csak, mielőtt meghalt. És olyan szépen halt meg, ott voltam éppen a szobában, ahol feküdt. Ott volt a sógornóm, az egyik eljött meglátogatni, és még kérdezi tőle: „Apuka megismer?” Apuka úgy elmosolyodik: „Hát fiam, hogyan ismernélek meg?” És akkor a sógornóm az anyukámmal beszélgetett, én meg így az ággal voltam szemben, egy vonaglást látok, szívemhez kaptam – apuka meghalt! És tényleg meghalt. Egy sóhajlás és kész. Magamnak is ilyet kívánok. Mikor meghalt, a temetésén annyi ember volt, hogy az udvarban nem fértek el, az utca is tele volt emberekkel. Zsidó temetése volt. Ott is nyugszik a zsidó temetőben. Nemrég csináltattunk neki új sírkövet, én meg a húgom. Mert sajnos az a helyzet, hogy a valamire való sírkövek eltűntek a temetőből. Nem tudom, mi történt velük, de eltűntek. És úgy döntöttünk, hogy nem lehet, hogy apukának ne legyen egy rendes sírköve, és csináltattunk. Minden évben elmegyünk, legalábbis én elmegyek.

1942-ben, mikor apuka meghalt, a család szétesett. A bátyám, László, aki vízvezeték-szerelő volt, bádogos, már előbb itt volt Pesten. Itt dolgozott. Az öcsém, Károly fölött, ő meg szobafestő volt. És akkor írt nekem, hogy ahol ő dolgozott mint szobafestő, volt egy másfél éves kisfiú, és keresnek nevelőnőt a gyerek mellé, hogy nem jönnék-e fel. Dehogynem, boldogan, az is pénzkereset. Egyébként hímeztünk, matyóblúzokat csináltunk, valamiből élni kellett. De hát avval nem lehetett nagyon keresni. Itt mégis csak fix fizetése volt az embernek, és feljöttem 1942 márciusában.

A Dembinszky utca 8-ban laktunk, ha jól emlékszem, 12 pengőt kaptam egy hónapra meg teljes ellátást. Amint tudtam, ebből anyukának küldtem haza. Az Irén néni férje munkaszolgálatos volt, kint volt az orosz fronton, és aztán értesítették a családját, hogy eltűnt. Neki szobafestő-mázoló műhelye volt ott a házban, a pincében, nála dolgozott az öcsém. Így kerültem én Pestre. Irén néni mindig ideges volt, de hát érthető, egyedül volt, nevelte a másfél éves gyereket is. Mindenkivel veszekedett. Én ilyenkor elkezdtem énekelni, hogy ne is halljam. Annyi szabadidőm volt, amennyit akartam, az öcsémmel jártunk színházba, moziba, táncolni. Az Irén néniékkal elmentem kávéházba, de az nem nagyon érdekelt.

Eleinte fizetést kaptam, aztán mikor már nem lehetett kimenni, illetve csillagos házba kellett menni, akkor Irén néniékkal mentem. Volt egy ismerősünk, akinek bakelitgyára volt, villanyelágazók meg villanykapcsolók meg ilyenek, és ott szereltük be azokat a kis alkatrészeket. Akkor ezt csináltuk, volt pénz is, amiből meg tudtunk élni. De aztán később már ezt se lehetett, mert az illető is zsidó volt, de áttért, keresztény volt a felesége, és egy darabig még üzemelhetett. Aztán átíratta a felesége nevére a gyárat, és így ment tovább. De a csillagos házba már nem lehetett bejárni. Akkor már nem tudta hozni a munkát. Addig, amíg hozta, én szerettem csinálni, mégis volt pénzünk, amiből tudtunk vásárolni egy ideig.

A Dohány utca 48-ban volt a csillagos ház, a Dohány utca és a Klauzál utca sarkán. Az utcai fronton volt egy kocsmá. A kocsmának a vezetője volt a légóparancsnok. Két keresztény család volt csak ott: a kocsmáros meg a házmester. Az Irén néninek a nagybátyja ott lakott az első emeleten háromszobás lakásban, és oda költöztünk. Ők laktak a középső szobában, az egyik szobában mi hárman (Irén néni, én és a gyerek), a másik szobában meg az Irén néni nővére, a Bözsi néni meg a férje. Így volt addig, amíg én ott voltam.

Nagyon sok zsidó család lakott a házban, fiatalok is voltak, és összejártunk, beszélgettünk, főleg esténként. Meg ha légiriadó volt, akkor lementünk a pincébe. Egyszer napközben éppen dél körül volt légiriadó, amikor én éppen sztrapacskát főztem. Már csak szagatni kellett, jött a légiriadó. Hát mondom, én itt nem hagyom, mert ki tudja, meddig tart, és azért enni kell, én szépen szaggattam. A légóparancsnok meg ott állt az ajtóban, és leste, hogy kik mennek le. És látta, hogy én hiányzom. Akkor fölkiabált, hogy menjek le. Mondom, megyek mindjárt, csak kiszaggatom a sztrapacskát. Dühös volt nagyon: „Az én felelősségem!” Mondom, jó, vállalom a felelősséget. Elkészítettem, beleraktam kosárba, levittem, és ott megebédeltünk. Szóval engem nem érdekelt, hogy fognak-e bombázni vagy sem, megcsináltam. Minden nap ki lehetett menni 11 és 1 óra között. Vagy a piacra szaladtam ki a Garay térre, vagy ott a környéken vettem valamit. Általában lehetett venni tejes dolgokat, vaját nem, kenyeret, nagyon kevés dolgot. Vaját otthon csináltuk, úgy, hogy ilyen nagyobb befőttes üvegbe tejfölt raktunk, és elkezdtuk rázni. Hát időnk volt. Ráztuk addig, amíg vaj nem lett belőle.

Volt egy udvarlóm, ott lakott a Dembinszky utcában, a házban. És a Dohány utcába is velünk jött a csillagos házba, mert nem volt hova mennie, senkije nem volt. Utána ő nem sokáig volt ott, mert elvitték munkaszolgálatosnak. Hazajött. Igaz, ő megmondta, meglátod, én vissza fogok jönni, és majd bekopogok az ablakon. Olyan romantikus alkat volt ő is, mint én. Egyszer megcsinálta azt, már a csillagos házban laktunk, légiriadó volt, lent voltunk a pincében. Egyszer késő este nyílik a légó ajtaja, beállít a Miklós egy nagy csokor virággal. Tudni kell, a házban lakott még egy pár lány, akik nagyon buktak a Miklósról. Engem hidegen hagyott. Úgy szerettem, mert kedves fiú volt, de nem voltam bele szerelmes. Mindegyik nézte, hogy kinek adja a virágot. Ő meg csak jött, nézett, keresett, én meg a Jánossal, a gyerekekkel ott ültem a kémény mellett egy kis széken – onnan ment a kémény fölig –, meglátott, egyenesen odajött és átadta a virágot. A lányok egész odavoltak. Mondom: „Te hogy kerülsz ide? És honnan van ez a virág?” Azt mondja Szentendrén táboroztak, és ő úgy jött gyalog, és amikor zűrösnek látta a helyzetet, beállt egy kapu alá. Akkor utána megint továbbjött egy pár házzal, és így ért el hozzánk. Azt mondja, az egyik kapu alatt – akkor már légiriadó volt – állt egy virágárusnő, gondolta, hoz egy csokor virágot, megvette és elhozta nekem.

A csillagos házba egy katolikus pap bejárt hozzánk, hogy térítsen minket, térjünk át a keresztény hitre. Azt mondta, hogy kivisz minket innen, állást szerez nekünk, és akkor nem fognak elvinni. Én meg azt mondtam, hogy zsidónak születtem, és úgy is halok meg. És amit a jó Isten rám mér, azt én elviselem. Ha a családomat elvitték, akkor én se akarok külön maradni. Vigyenek el engem is, ha ez a sors vár rám. De a hitemet nem hagyom el. És nem hagytam el, nem tértem ki, azt mondtam, én ezen az áron nem fogom az életemet menteni. Zsidónak születtem, én ezt elfogadom, hogy őszinte legyek, én büszke vagyok arra, hogy zsidó vagyok. Aztán innen a csillagos házból vittek el.

Lichtenwörthben, Ausztriában voltam. Engem Pestről vittek el, és Ausztriában voltam csak. Odafele gyalog mentünk Budapesttől egész Hegyeshalomig. 1944. november 9-én vittek el az Óbudai Téglagyárból. De ott is szerencsém volt, mert Dorog volt az első állomás, ahol a sportpályán aludtunk éjjel, és onnan indultunk el aztán tovább megint gyalog, és közben megfájdult a lábam, mert elég nehéz volt a hátizsákom. Vittem magammal egy gyerekpaplant. Milyen jó volt, hogy vittem, mert a lágerban pusztá kövön aludtunk volna, és így a paplan hármunknak éppen elég volt alánk. Évának meg, akivel az utazás alatt barátkoztam össze, volt pokróca, és a pokróccal takaróztunk, a paplan meg alattunk volt. Egyébként a csupasz földön kellett volna aludni, és azóta biztos, hogy a reumám, az ízületeim tönkrementek volna. Persze haza már nem hoztam, mert tetves volt, nem kellett, de ott jó szolgálatot tett.

Nem bírtam, fájt a lábam, leültem egy kőre az országúton. De mikor elindítottak minket, a kísérők kiadták, hogy aki kilép a sorból, agyonlőni! Akkor már nem tudom, hány állomást mentünk, azt mondtam, lesz, ami lesz, én nem bírok tovább menni. Leültem, és szerencsémre nem nyilasok, hanem katonák kísérték minket, határcsendőrök. Odajön az egyik, és azt mondja, álljak be a sorba. Mondom, én beállnék, de a csomagomat nem bírom vinni. Azt mondja: „Tudja mit mondtak, amikor útba indítottak minket?” „Mit mondtak? Lőjön le! Úgyis a halálba visznek minket!” Erre otthagytott, szólt a tisztnek, karpaszományos fiatal tiszt volt [Karpaszományt azok az érettségivel rendelkező katonák viseltek, akiket behívtak tényleges katonai szolgálatra, és tartalékos tiszti kiképzésben részesültek. – A szerk.]. Odajött és szinte könyörgött, hogy induljak el, én még fiatal vagyok, ne akarjak meghalni, de őneki a parancsot teljesíteni kell. Mondom, értse meg, hogy nem bírom vinni a csomagomat. Azt mondja, ha kicsit fogok, akkor megy? Mondom, persze, ha nem kell cipelni, akkor megyek. Kiállt az út közepére, jött egy parasztszekér, leállította, és azt mondta, hogy na, rakja föl a csomagot. Persze sokan fölrakták a csomagot, és gondoltam, ha ez így megy, akkor majd legközelebb is. Mikor már Győr felé mentünk, már nem kellett hogy katona állítsa meg. Leállítottunk egy parasztszekeret, fölraktuk a csomagot, és elvitt minket Győrig.

Győrön keresztülmentünk, éppen légiriadó volt. Mindenki a gyárból, a lakosok szaladtak a mezőre. Ott a mezőn lehasaltak, a parasztember is otthagya a kocsit, lovat, szaladt be a mezőre. Mondom: „Jó ember, ne hagyja itt a lovat, megijed és elrohan!” Őt nem érdekli a ló, az életét menti. Jól van, mentse. Én akkor itt maradok. Odaálltam a ló mellé, fogtam a kötőféket, ott álltam mellette, ha esetleg megvadulna, akkor megsimogatom egy kicsit, én szerettem a lovakat. Nekünk mindig volt lovunk, tehenünk otthon. Vége volt a légiriadónak, jött vissza a paraszt: „Maga itt volt?” Mondom: „Nem képzeli, hogy ezt a szegény állatot magára hagyom?”

Mentünk tovább a kocsival. Ásványrárón egy istállóban a padlásán aludtunk, mert egész nap esett az eső, és tiszta víz volt mindenütt. A padláson szinte párában voltunk, ahogy párolgott a ruhánkból a víz. Aztán másnap megint tovább kellett menni. Itt találkoztunk össze a Györgyivel, mert addig csak ketten voltunk Évával. Nem ismertük mi egymást, nem, mert akikkel együtt a házból mentünk el, azok közül senki nem jött velem, mert valahogy leléptek. Az egyik fiatalasszonyért még a téglagyárba nyilas egyenruhában jött a férje. Persze nem úgy jött, hogy ő a férje, hanem ő nyilas, a pártból jött, és ezt az asszonyt neki elő kell állítani. Még meg is lökdöste, hogy mozogjon már, mozogjon! Sietnünk kell! Úgyhogy kivitte a feleségét onnan. Én tudtam, hogy a felesége, hát egy házból jöttünk. A többiek is valahol leléptek, úgyhogy egyedül maradtam, és Évával útközben ismerkedtem össze, mert ő is egyedül volt. Végül kiderült, hogy van egy közös ismerősünk Mezőkövesden, a Schwarz Jutka neki unokatestvére.

Aztán a Györgyivel találkoztunk. Azt ígérték neki, hogy hajóval visszahozzák Pestre Gönyünél. Gönyüben meg egy hajófenéken aludtunk, egy uszálynak a fenekén. És elszedtek mindent a Györgyitől a végén, csak egy kenyérzsák maradt meg nála. És a végén berakták a csoportokba. Ő is egyedül volt, pont ott állt be, ahol mi voltunk, és így összeismerkedtünk.

Gönyütől már együtt mentünk végül, és együtt is voltunk először Harkán, ott egy pajtába szállásoltak minket. De november végén, december elején voltunk ott, és hideg volt, mert deszkából volt az épület, fújt a szél, és akkor mondták, hogy aki akar, az továbbmehet. Majd vonattal viszik őket, mert az osztrákoknál már aztán vonattal vittek. Aki meg nem, az maradhat itt. Persze, hogy nem akartunk, mert tudtuk, hogy az biztos halál. De voltak egy páran, akik ott maradtak, azok mind meg is haltak. Senki nem jött onnan haza.

Kiderült később, hogy az öcsém, Károly Kópházán volt, én Harkán voltam, ott van közel egymáshoz, és nem találkoztunk. Én továbbmentem Lichtenwörthbe, illetve vittek, ő meg ottmaradt Kópházán, mert egy osztrák gazdának nagyon megtetszett, és ott tartotta lovásznak, úgyhogy ő az istállóban lakott, és meg is maradt, hamar fölszabadult, hazajött Mezőkövesdre.

Még volt egy nagyon érdekes eset Harkán. Kijártunk tankcsapdát ásni, jött egy légiriadó. Ez december 6-án volt, Mikuláskor. Gyönyörű napsütéses idő volt, és az örök – az egyik púpos volt –, mondták, hogy mindenki feküdjön hasra. Persze nem hasra feküdtünk, csak oldalra dőlve leültünk. És az örök meg, volt ott egy kukoricaszárból egy ilyen kazal, széthúzták, és oda bebújtak. Mi meg röhögtünk rajtuk, úgy csinálnak, mint az egyszerű cigány viharban a falun, kint volt a mezőn, nem volt más, mint a kukoricakazal, oda bedugta a fejét, és azt mondta, hogy most már jöhet az Isten nyila, én már elbújtam. És abban a pillanatban belevágott a villám a hátsó részébe. Ez jutott eszünkbe, és azon röhögtünk, hogy ez is oda bújt, azt hiszi, akkor megmenekül.

A másik történet meg... Mentünk haza innen is. A földön találtunk kerékrépát [Kerekrépa vagy kerékrépa: rövid tenyészidejű, kerek alakú takarmányrépa, gyakran vetik a tarlóba. – A szerk.]. Az olyan, mint a retek, fehér retek, gömbölyű, az íze olyan, mint a karalábé. Úgyhogy azt nyersen is lehetett enni. Lehajoltam, hogy egyet-kettőt kihúzok, és akkor az ő, az a púpos elkezdett kiabálni, hogy vissza a sorba, vissza a sorba! Mondom, ez a kettő elég lesz nekem. Éppen föl akarok állni, így a fejem mellett, a hajamat súrolva elmegy a puskagolyó. Ez a szemét odalőtt. Ha egy gondolattal előbb emelem föl a fejemet, tarkón lő, és nekem annyi.

Aztán beraktak rendes vonatba, és elmentünk Lichtenwörthbe. Ez egy kályhagyár volt valamikor, kiürítették. Annyi jó volt benne, hogy volt egy mosdója. Egy hosszú vályú volt, és csapok voltak. Ott mi mindennap végigmosakodtunk hideg vízben, és minden nap kimostuk a fehérneműnket is, hogy ameddig bírjuk, legalább tiszták maradjunk. De aztán mi is eltetvesedtünk.

Amikor deportálásban voltam, akkor engem nem érdekelt, hogy hol vagyok, hogy éheztem, sokszor azon imádkoztunk, hogy repültek a gépek fölöttünk, hogy dobjanak már le egy bombát, hogy legyen vége. Aki nem élte át, nem tudja elképzelni, hogy mi az, hogy az ember hónapokig éhezik. És karácsonykor még a vizet is elzáratta a Scharführer [csapatvezető] és 3 napig se enni, se inni nem kaptunk. Akkor bejött a Scharführer csizmában meg ingujjban, megállt a láger közepén, és azt mondja: „Én ettem.” És sorolta föl: sonkát meg töltött káposztát meg mit tudom én, miket. De ha látom, hogy ti éheztek, annak örülök. Gondolhatod, mi aztán mit mondtunk neki, de elég hangosan. Megkérdezte, hogy mit mondtunk. És aki tudott németül, azt mondta, hogy egészségére kívántuk.

Akkor fogta magát, és elment. Persze nem egészségére kívántuk, de higgye azt.

Akkor egyszer megcsinálta velünk, körülbelül olyan egyméteres hó volt, mindenkit – 2400-an voltunk a lágerban – kizavart a hóba, az udvarra. Mi egészen a láger végében voltunk, és hárman voltunk együtt. Úgy beszéltük meg, hogy mi nem megyünk ki, azt mondjuk majd, hogy betegek vagyunk. Én voltam a legfiatalabb, és azt mondtam: „Gyerekek, ne maradjunk bent, mert az nem lesz jó. Úgyis rá fog jönni, hogy nem vagyunk olyan betegek, hogy ne tudnánk kimenni. Öltözzünk fel, már majdnem mindenki kiment, menjünk ki.” A végén mi is kimentünk. Mikor már mindenki kint volt – ugye mi közel voltunk az ajtóhoz –, a Scharführer becsukta az ajtót, és akik bent maradtak, korbáccsal végigkorbácsolta őket, és azt mondta, ha nem voltatok betegek, akkor majd lesztek. Egy órát tartotta őket zárva, utána kinyitotta. Mi szerencsések voltunk, mert utolsónak mentünk ki, és elsőnek jöttünk be. De akik az elején kimentek, azok egymásra rogytak a fáradságtól meg a hidegtől. Utána bementünk, de nagyon sokat éhezünk.

Nem kaptunk mást, mint amit reggel adtak, valami fekete löttyöt, nem tudtuk, hogy tea volt-e vagy kávé. Nem volt benne semmi. Délben olyan levest kaptunk, amiben se rántás, se semmi nem volt, csak úszkált benne egy pár répadarab meg zöld, nem tudom, talán karalábélevél, vagy mi volt, vagy káposztalevél. Ez volt az ebéd. Akkor egy ekkora gömbölyű kenyeret kaptunk heten egy napra. Azt el kellett úgy osztani, hogy senki se kapjon nagyobbat, és az volt egész napra a koszt.

A végén nagyon le voltunk fogyva. Én is kimentem egyszer a latrinára, mikor mentem be, egyszer csak elsötétült előttem minden, és hiába meresztettem a szemem, nem láttam. Mondom, te jó Isten, megvakultam? Elkezdtem szaladni végig, mert az út végén volt a helyünk, és ott összeestem. Éva meg Györgyi, akikkel együtt voltam, kérdezik: „Mi van veled?” Mondom: „Nem ájultam el, csak nem látok.” Az eszméletemet nem veszítettem el. Aztán szaladtak orvost hívni. Volt ott egy ilyen medika, medikus, nem volt még orvos, de már pár évet elvégzett az egyetemen. Úgy hívtuk, hogy Gyuri doktor. Jött, megnézett, és azt mondta, hogy sajnos ez az éhségtől van, nem tudunk segíteni rajta. Akkor eszembe jutott, hogy én eldugtam..., egy kis gyűrűm volt, emlék volt, kis kő volt benne, és a szomszéd épületben francia hadifoglyok voltak. Önáluk jobb ellátás volt, mint nekünk. Akkor a Györgyi elment, becserélte a gyűrűt, kaptak érte egy hosszú kenyeret, egy kis margarint meg egy kis lekvárt. Azt mi hárman megeszegettük, úgyhogy valahogy kibírtuk, amíg eljött a felszabadulás. De borzasztó volt. Úgy néztem ki, mint a kisujjam. Annyira lefogytam. 58 kilóval mentem el. Lehettem vagy 20-22 kg, mikor hazajöttem.

Úgy menekültünk meg egy osztrák orvosnőnek köszönhetően. Kijött vizsgálatot tartani, és parancsot rendelt el. Azt mondta, hogy flekktífuszjárvány van a lágerban, és nem enged senkit kivinni. El akartak vinni minket oda, ahol gázkamra van, hogy elégetnek. Aztán lefűjták, mert már szét voltak válogatva – ez marad, ez megy. Én azok közt voltam, akik mentek volna, ültünk a csomagunkon két napig, aztán azt mondták, hogy mindent vissza. Menjünk vissza a helyünkre. És egy idő után jöttek, hogy mérnököket keresnek. Senki se jelentkezett, hogy mérnök. Máshonnan hoztak, és elkezdték építeni ott helyben a gázkamrát. És már kezdték mondogatni, hogy megyünk tisztasági fürdőbe, minden ruhát le kell adni, az megy a fertőtlenítőbe, mi megyünk a fürdőbe, és amire mi a fürdő után megszáradunk és kijövünk, addigra kész lesz a ruhánk is, és fölvehetjük. Persze akkor mi még nem tudtuk, hogy gázkamra létezik. Ezt csak akkor tudtuk meg, amikor a Scharführer [csapatvezető] három nappal a felszabadulás előtt megszökött.

Két osztrák őr maradt ott, de azok is csak egy napig. Ők mondták, hogy a Scharführer elment, ők is hazamennek, mi maradjunk itt, de ne menjünk ki az udvarra. Latrinára is csak úgy, hogy egyesével, mert a németek vonulnak vissza, és ha meglátják, hogy itt gettó van, akkor bejönnek, és mindenkit agyonlőnek. Úgyhogy sorba álltunk a latrinára, és csak úgy mentünk, hogy egy bejött, egy kiment. Egy napig tartott ez, a következő nap láttuk, hogy a házakon kívül van a fehér zászló, és akkor mi is kitettünk egy lepedőfélét. Már akkor nem nagyon tudtunk menni se.

Egyszer csak nyílt az ajtó, és bejöttek az oroszok. Körbenéztek, és ha hiszed, ha nem, férfiak és katonák, sírva fakadtak, és azt mondták, hogy ez embertelen, amit ők itt látnak. Velünk szemben volt egy nagy élelmiszerraktár, és volt ott minden, amit összeraboltak a németek. Porcelánkészletek, minden, onnan tudom, ahogy az osztrákok is megrohanták, és kocsikkal hordták ki. És sajnos a zsidók is. Ki voltak éhezve. Annyi eszük nem volt, hogy nem rohanok neki, és rögtön telezabálom magam. Mert a szalámitól kezdve a szalonnáig, lekvár meg minden volt ott.

Mi egy kis kenyeret kértünk, és elmajszoltuk a kenyeret, semmit nem ettünk, nem vettünk magunkhoz, mert tisztában voltunk vele, hogy egy ilyen kiéhezett gyomrot nem szabad telerakni. Csak lassanként kell hozzászokni az étkezéshez. Amikor jöttünk haza, mindenhol láttuk, egymás után, mint a legyek, úgy hullottak el az emberek. Akik nem haltak meg a Scharführer alatt, azok meghaltak a felszabadulás után. Az oroszok megmondták, hogy azon az úton menjünk, ahol ők bejöttek, mert Wiener Neustadt [Bécsújhely] és Bécs között ék alakban jöttek be, és megkerülik a két várost, körbefogják a németeket. Mi ebben a nyílban voltunk, a két város között. És mondták, hogy csak ott menjünk, ahol az orosz kocsikat látjuk, ne térjünk le se jobbra, se balra, mert mindenütt németek vannak.

Be is tartottuk, és az oroszoktól is kaptunk kockacukrot, de C vitamin volt benne. Meg adták azt a fekete kenyeret, amit ők ettek. Velünk rendesek voltak az oroszok. Egyik utunkon meg bort töltöttek, erőszakkal bort. Mondtuk, hogy nekünk víz kell. Nem, teletöltötték a kulacsokat borral. Ez is egy osztrák házban volt, és azt akarták, hogy mi is mulatozzunk velük. Akkor már ketten voltunk a Györgyivel, és odébbálltunk. Aztán a bort megiszogattuk azért a Györgyivel, jól jött, egy kis erőt azért adott nekünk. Szóval így étkeztünk.

A hazafele utam is olyan kalandos volt, mert gyalog jöttünk, úgy indultunk el. Mi a Györgyivel elindultunk. Egyik falutól a másikig mentünk naponta. Amikor fölszabadultunk, az Éva, a társunk nagyon rosszul lett. Állandóan hasmenése volt. Alig mentünk három lépést, jaj, le kell guggolni! Akkor mondtam neki, Évikém, menjél vissza, mert az oroszok, akik fölszabadítottak, azt mondták, hogy maradjunk a lágerban, mert jön a Vöröskereszt, és elvisz minket kórházba. De mi a Györgyivel lábra tudunk állni, és elindultunk, hogy a lágerből elég volt. Éva meg visszament. Mondtam, ha hazaérek, elmegyek és elmondom anyukádnak, hogy élsz, és majd haza fogsz jönni. Éva vissza is ment, aztán kórházba került, ő is hazajött aztán a végén.

Az osztrákok végtelenül rendesek voltak velünk, mert mondtuk, hogy semmi nehéz ételt nem kérünk, csak tejet vagy húslevest vagy tejbegrízt, ilyen könnyű ételt csináltak nekünk. Ott a legkisebb falusi lakásban is fürdőszoba volt. Csináltak nekünk meleg fürdőt, hogy fürdjünk meg. Nagyon rendesek voltak. A hálósobájukat átadták nekünk. Na, így jöttünk végig egyik falutól a másikig, míg közeledtünk Sopron felé. Ágfalván voltunk, ott bementünk egy parasztházba, hogy kérünk egy pohár vizet. Egy magas, szikár öregasszony volt ott, és mondtuk, hogy szeretnénk inni egy kis vizet. Ott van a kút, menjenek, igyanak! A lakásból kijön egy fiatalasszony, azt mondja,

nehogy oda menjenek, nehogy igyanak belőle, jöjjenek be, majd én adok maguknak inni. Mikor bemegyünk, azt mondja, rohadt, vén svábasszony, mérget tett a kútba, képes lett volna megmérgezni magukat. És akkor ő adott nekünk vizet, és úgy mentünk tovább.

Az országúton jön egy orosz kocsi. Teherautó. Megáll, kérdezzük, hova megy. Azt mondja, Bécsbe. Hát, mondjuk, az nekünk nem jó, mert mi Budapestre megyünk. Nem baj, szálljunk föl, elvisz minket. És már majdnem Sopronnál voltunk, amikor megállt a kocsi, és lepakoltak. Elég sokan fölszálltunk a kocsira, és leszállásnál én mint a legfiatalabb, leadogatom az összes csomagokat, az én hátizsákomat is leadom, és akkor az orosz a két zsebemet – egy rossz kabát volt rajtam – telerakta cukorral, a fejemről leveszi a kendőt, azt is telerakja kockacukorral. Mondom, köszönöm szépen, én is leszálllok. Ahogy le akarok szállni, elindul a kocsi. Én meg rajta maradok a kocsin, és ott maradt a csomagom. Ami maradt: egy kulacs lógott a nyakamban, meg rajtam volt egy gyapjútakaró, amit úgy találtunk egy elhagyatott osztrák házban, és a Györgyivel elfeleztük. Hogy legalább valamivel be tudjunk takarózni. Mondom az orosznak, hogy állítsa meg a kocsit. Azt mondja, üljek csak nyugodtan, Budapestre megy a kocsi, de ennyi embert nem vihet el – magyarázta. Leültem, a kijárat mellett, volt egy láda, arra ráültem. Az orosz odaül mellém, és elkezd simogatni. Hú, mondom, itt baj lesz. Löktem el, mondom, én beteg vagyok. És egyszer csak, mit ad Isten, megáll a kocsi, abban a pillanatban én, mint akit puskából kilőttek, leugrottam a kocsiból. Az orosz hiába integetett nekem, hogy menjek vissza. Gondoltam magamban, integethetsz! És elindultam visszafelé. Utána elindult a kocsi, és ment tovább. Én meg leültem az országúton arra a kőre, majd csak jön valaki, és megkérdezem, merre menjek.

És mire a kocsi eltűnt, láttam, hogy egy kézikocsit tolnak fölpackolva emberek, még gyerek is volt ott, mondom, megvárom, míg ide érnek, megkérdezem, hova mennek. Azt mondja, hogy karcagiak, és Bécsből jönnek. Mondom, arra Bécs van? Azt mondja, igen. Mondom, akkor elvitt volna engem az orosz Bécsbe, de jó, hogy kiugrottam. Azt mondják, hogy ők mennek Sopronba, és utána haza, Karcagra. Jó, mentem velük.

Beértünk Sopronba, ott találkoztam egy nemzetőrrel, és mondja, hogy van egy iskola, ahol deportáltak gyülekeznek, ott fertőtlenítik őket. Mondtam, nekem már a közösségből elég volt. Azt mondja meg, legyen szíves, hol van a vasútállomás, mert én haza akarok menni Pestre. Azt mondja, jó, elmondom, de először jöjjön el hozzám, itt lakom nem messze, egyen valamit és azután menjen el. Nagyon rendes volt. Hívott be a lakásba, mondom, ne haragudjon, nem megyek be a lakásba, mert nem tudom, hogy nem-e vagyok fertőző? Nem akarom megfertőzni magukat. Itt, a folyosón leülök, ha akar valamit adni, elfogadom. Ott volt egy asztal, szék, leültem, hozott sárgaborsó-főzeléket, az volt az ebéd. Az volt az első, ami ilyen nehezebb ételt ettem. Megettem, megköszöntem, akkor még egy ekkora nagy szelet kenyeret levágott, és a kezembe nyomta, hogy vigyem el. És megmagyarázta, hogy hol az állomás.

Elmentem, megtaláltam ezeket a karcagiakat, egy nyitott vagonban telepedtek le. Odamentem hozzájuk, és ők főztek, azt hiszem, köleskását. Azt mondták cukorért cserébe adnak nekem is. Mondom, semmi probléma. Cseréltünk. Én adtam nekik cukrot, ők adtak nekem főzeléket. Utána elindult a vonat, így jöttünk Pápaiig. Pápán megállt a vonat, lekapcsolták a mozdonyt, azt mondták, hogy nem indul tovább a vonat. Hát, jól van, akkor maradunk, mit csináljunk. Hogy csak másnap megy tovább a vonat. A karcagiak – ugye megint én voltam a legfiatalabb –, ugyan menjek már le a kúthoz, mossam ki a lábast, mert ha rászárad a köles, azt már nehezebb lemosni. És ha

kimostam, akkor hozzak benne vizet, hogy mégis legyen. Lemegyek, a kút ott volt az állomásépület mellett, kimosom a lábast, teleengedem vízzel, jövök vissza, egyszer csak látom a kocsí végét, már a vonatnak az utolsó kocsija volt. Ott egy szemtelen ficsúr még integetett is nekem. Én meg ott állok, kezemben a lábos, és mindenem ott maradt a vagonban, a takaróm, a kulacsom, a cukrom, minden.

Állok, egyszer csak valaki megszólal: „Mi van, kislány, maga is a vonatról maradt le?” Hát, mondom, igen. Azt mondja: „Ne búsuljon, jöjjön velem. Nekem is azt mondták, hogy a másik vonat indul, oda bepakoltam, és közben ehhez csatolták a mozdonyt és elment. Na, mindegy. Majd főzünk gulyáslevest, persze hús nélkül.” Jól van, volt ott még egy olyan korombeli lány. Azt mondja, hogy az is lemaradt a vonatról. Megfőztük a vacsorát, közben jött egy teljesen üres mozdony. Sose felejttem el, a mozdonyvezetőnek ez a két ujja nyomorék volt. Bemutatkozik az illető, hogy Fincs Miklós vagyok, munkaszolgálatból jött haza. 40 év körüli férfi lehetett. Odamegy a mozdonyvezetőhöz és ígért neki pénzt, hogy vigyen el minket. Azt mondta a mozdonyvezető, hogy őneki üresen kell a Ferencvárosi pályaudvarra vinni a mozdonyt, ő nem visz senkit. De aztán a pénz mégis beszélt, úgyhogy hozzácsatolta a – úgy hiszem, 3 vagonból állt a szerelvény –, mert menekültek is, akik jöttek vissza Magyarországra, és azokat is hozzácsatolta. Elindultunk.

Székesfehérváron megálltunk, és mit nem látok, ott áll az a vonat, amelyiken én utaztam. Na, azt mondtam a Miklós bácsinak, hogy megkeresem a karcagiakat. Végimentünk, én az egyik oldalon, Miklós bácsi a másik oldalon, kiabáltunk, hogy karcagiak jelentkeztek! Nem jelentkeztek. Mondta Miklós bácsi, gyere fiam, ezek úgysem fognak jelentkezni. Mert náluk van a gyapjútakaród meg a cukor, azt megtartják maguknak, nehogy elmenjen a vonatunk megint. Visszamentünk a vonatra, és így értem haza Pestre egy vaslábassal.

A Dembinszky utca 8-ba mentem, mert hát nem tudtam hova menni, és az volt közelebb. A Ferencvárosi külső pályaudvarra jött be a vonat, és onnan toronyiránt elindultam gyalog egyedül, és gondoltam, visszaköltöztek a csillagos házból Irén néniék. És ott találtam Irén néninek a nővérét. Ő mondta, hogy Irén néni a gyerekekkel lement Debrecenbe, hogy élelemhez jussanak, de én nyugodtan maradjak ott. Ott voltam 2 hétig, míg el nem mentem Mezőkövesdre. Úgyhogy ilyen kalandos volt még a hazafelé utam is.

A jó Isten mindig velem volt. A lágerban is velem volt egy kis imakönyv, reggel, este imádkoztam a lágerban. Alapjában véve én optimista ember vagyok, mindig vigasztaltam a többieket, hogy haza fogunk menni, bízzatok benne. Ez karácsonykor volt, mikor olyan nagyon éhesek voltunk. „Na, most is azt mondod, hogy hazamegyünk?” Mondom: „Az én születésnapomra Pesten leszek, és ti is velem jöttök, ti is hazamentek, haza fogunk menni.” „Mikor van a születésnapod?” Mondom, április 16-án. „Hol van az még, addig mi százszor meghalunk!” „Nem, hazamegyünk!” És mi történt? Április 15-én itthon voltam, Pesten. Ahogy akkor megmondtam. Ez egy ilyen előérzet volt, vagy hetedik érzék, minek nevezik. Megéreztem, hogy én ezt túl fogom élni.

Hazajöttünk a deportálásból, semmit az égvilágon nem találtunk, még egy törülközőt sem. Semmink nem volt. Mindent, mindent, teljesen meztelenről kellett kezdeni. Annyi szerencsénk volt, mikor hazajöttem, ahol laktam, megtartották egy pár ruhámat. Úgyhogy így tudtam felöltözni, Budapesten. Budapestre jöttem, mert innen mentem el. Mezőkövesden nem tudtam semmit, hogy van-e valaki otthon vagy nincs.

Mikor hazajöttem, elmentem fertőtlenítőbe, nem akartam senkit megfertőzni, ahova mentem, és mikor jöttem onnan hazafele, meglátott egy ismerős, aki motorral ment Mezőkövesdre. Az öcsém, Károly már otthon volt Mezőkövesden. Mondja neki az ismerős, hogy képzeld, láttam a testvéreidet Pesten, itthon van. Egyszer csak kapok egy levelezőlapot, az öcsém írt, hogy menjek haza, otthon van, otthon van élelmiszer – itt nem volt más, csak sárgaborsó meg kukoricakenyér. Hát jó, elmegyek haza. Nem volt olyan könnyű az utazás se, mert tele volt a vonat, mikor kimentem. Reggel mentem a Keleti pályaudvarra, és szomorúan sétálok ott, nézem, minden vonat zsúfolásig tele, még a lépcsőn se volt hely. Az ablakon kihajolnak zsidó fiatalok, az egyik megszólít, hogy utazni szeretnék? Mondom, szeretnék, de nincs hely, nem tudok fölszállni. Azt mondja: „Majd segítünk! Add fel a csomagot.” Föladtam a csomagomat, és fölhúztak az ablakon, így tudtam hazamenni Mezőkövesdre.

Délután 4-5 óra lehetett már, amikor hazaértem. Hát, most hova menjek, hol keressem? Elmentem a régi házunkhoz, és ott a szomszédokba mentem be. Azok sírva fakadtak, amikor megláttak, úgy néztem ki. És rögtön, a lábam is így bedagadva, és ott csináltak nekem fürdőt, meg lábvizet, hogy áztassam a lábam, hogy lelohadjon, enni adott nekem. És én csak néztem, mert annyira elfásult voltam, hogy nem is érzékeltem azt, hogy mi van. Mondta, hogy maradjak ott éjszakára, majd holnap megkeresik az öcsémet, és akkor elmehetek. Tényleg ott is aludtam náluk, és másnap elmentek, megkeresték az öcsémet, aki egy pékségben dolgozott. Akkor elmentünk, hogy keressünk valami lakást. A Fő utcán találtunk egy félig lebombázott zsidó házat, és ott egy szobába beköltöztünk. De nem volt semmink. Akkor elmentünk a templomudvarra – illetve én nem, mert nem tudtam menni, az öcsém, és onnan hozott egy sezlont, egy szekrényt, egy párnát meg egy takarót. Ennyi volt az egész, amit össze tudtunk szedni. Itt laktam egy pár hétig vagy hónapig.

A deportálásból mikor hazajöttem, idegösszeroppanást kaptam, egy évig kezelte az orvos. Mert mikor rájöttem arra, hogy az anyámat, a testvéreimet, az egész családomat kiirtották, azt nem lehet ép ésszel felfogni. Hallottam róla, hogy anyukáékat gettóba vitték. Mondom, ha gettóba vitték, akkor nem tudnak semmi jövedelemhez jutni. Az Irén néniéknél keresztény emberek dolgoztak. Az egyik ember vállalta, hogy ő hazamegy, és küldtem pénzt anyukáéknak. Hazament egy vasárnapon, és az a felnőtt ember sírva jött vissza, azt mondta, tegnap vitték el őket. Előző nap elvitték őket, és följánlotta, hogy kössünk névleges házasságot, és akkor elvisz engem az édesanyjához. Ő nem otthon lakik, és akkor megmenekülök. Azt mondtam neki, Józsi, nagyon kedves magától, de én ezt az áldozatot nem fogadom el. Én senkitől nem fogadok el áldozatot. Én ezt vállalom és végigcsinálom. Még azt se csináltam meg, hogy így védjem magam, megvolt ez a lehetőségem is. Nem, amit az emberre a sors kirótt, az elől nem lehet elmenekülni. Ezt végig kellett csinálni. Csak az anyámat nagyon sajnálom, mert áldott jó asszony volt, és a testvéreimet, akik még élhettek volna. De sajnos ilyen az élet. Ez ami fáj nekem, egyébként én nem haragudtam senkire, egyetlen nyilast föl nem jelentettem.

Én senkin bosszút nem álltam, mert nem vagyok bosszúálló. Mindig azt mondtam, én nem vagyok bíró, a jó Isten majd mindenkinek megfizet úgy, ahogy megérdemli. Az öreg Guba asztalos, a régi nyilas is, egyszer otthon voltunk, itthon volt az öcsém is Izraelből, és elmentünk Mezőkövesdre, akkor még a nővéremék ott laktak. Elmentünk a régi házba, a régi szomszédokat meglátogattuk. Megyünk a Szolyai úton, és mondja az öcsém: „Nézzétek, nem itt lakott a Guba asztalos?” Erre egyszerre kijött a kerítés mögül, „De igen, én vagyok!” De már nagyon öreg volt. Akkor odaköszöntünk neki – Jó napot kívánunk! – és továbbmentünk. Pedig ez volt az, aki már kinézte,

hogy melyik üzlet lesz az övé, meg kinek a mije lesz az övé. Szóval, engem nem érdekelt. Én bosszúálló nem voltam soha. Azzal nem hozom vissza az elhunytakat.

1945 júliusában kaptam egy levelet az Irén nénitől, hogy hazajöttek Debrecenből, és szüksége lenne rám, menjek vissza. Őneki munka után kell menni, és a gyereket meg nem tudja kire hagyni. Ő volt az, akinél én a gyerek mellett voltam. Meg fogadott ő egy kiscselédet, de az a gyerekkel nem tudott foglalkozni. Ők addig Debrecenben voltak, mert itt Pesten nem volt ennivaló. A gettóban meg annyira lefogytak, hogy a gyerek egy kicsit rendbe jöjjön, elmentek Debrecenbe, és ott voltak egy darabig. Akkor már úgy jobban éreztem magam, gondoltam, visszamegyek.

Mondtam az öcsémnek, hogy visszamegyek, mert itt, ahol voltam Mezőkövesden, semmit a világon nem találtunk. Minden teljesen ki volt fosztva. A bátyám házában lakott egy család. Mert az ő házukat lebontották. Oda nem mehettem. A mi lakásunk nem saját volt, hanem bérelt lakás, teljesen ki volt fosztva, oda nem mehettem. Mikor hazamentem, először odamentem a szomszédba, ők nagyon rendesek voltak velem. Akkor nem tudtam mit csinálni, és az öcsém mondta, hogy van a Fő utcán egy félig lerombolt zsidó ház, ott egy szobát elfoglalhatok. Az egyik részében lakott egy nő, Klárikának hívták, ő keresztény volt, de ő is ott lakott, mert egyedül volt ott. És akkor közben volt egy üres szoba, én meg a belső szobában.

És akkor júliusban csak úgy lehetett utazni, ha engedélyt kértünk. A falu végén volt a csendőrlaktanya, az lett a rendőrség. Oda kellett menni. Nekem Pesten volt bejelentőlapom, az volt az igazolás, nem volt személyi igazolvány. Elmentem, hogy kérjek utazási engedélyt, hogy Pestre visszajöhessek. Meg is kaptam. Ahogy jövök vissza, az utcával szemben van egy hosszú utca, ami az állomáshoz visz. Látom, hogy az állomás felől jön 3 személy, valami kis cókmók volt náluk. Ahogy jöttek, mondom, ezek biztos deportáltak lesznek, megvárom, kik azok. Ha idejönnek, biztos mezőkövesdiek, és biztos, hogy Auschwitzot is megjárták, és érdeklődöm a testvéreim után meg az anyám után.

Közelebb érnek, megismerem a volt barátnőmet, a Klárit. Nézem, mondom: „Klári, hazajöttél?” És utána a húgomat megismerem. Jé, Éva! A harmadik meg csak ott áll, azt mondja: „Engem meg se ismersz?” A nővérem, Magda volt, és csak a hangjáról ismertem meg. De hogy néztek ki! Ők kopaszra voltak vágva. Ahogy kezdett nőni a hajuk olyan létrásan, össze-vissza, és csont és bőr, pedig akkor már szedtek valamit magukra, mert valami Vöröskeresztnél voltak, és egy darabig ott tartották őket, míg felerősítették. Borzalmasan néztek ki.

A húgomék Auschwitzban voltak, a húgom, Éva és a nővérem, Magda túléltek Auschwitzot. Őket elvitték dolgozni, és egy repülőgépgyárban dolgoztak mind a ketten. Mindig éjjel dolgoztak. Nappal meg elment a nővérem délelőtt a konyhára segíteni azért, mert egy pár szem krumplit a kabátja bélésébe be tudott dugni, és amikor éjjel elmentek dolgozni, kemencénél dolgoztak, ott megsütötték a krumplit és megették. Úgyhogy így tudtak ők is életben maradni, hogy egy kis plusz élelmiszerhez jutottak.

Akkor mindjárt elvittem őket oda, ahol én laktam. Szereztünk még ágyat, hogy ők is le tudjanak feküdni. Mondtam, hogy az öcsémre bízlak benneteket, mert nekem vissza kell menni Pestre. Úgyhogy visszamentem Pestre, 1949-ig az Irén néniéknél voltam. Megbeszéltük, hogy akkor nem alkalmazottként fog ott tartani, hanem mint nevelt lányát, és úgy is mutatott be mindenkinek, hogy a nevelt lányom. Pesten még nem nagyon lehetett sok mindent kapni. Hazamentem, és vettem

otthon napraforgóolajat, mert nálunk voltak olajütők – úgy hívták, akik préselték az olajat, vettem egy boroskorsó olajat. A vonaton mondogatták – akkor már létrehozták itt a gazdasági rendőrséget –, hogy a Keleti pályaudvaron a gazdasági rendőrség mindenkitől elveszi, aki élelmet hoz fel. Hú, most mit csináljak?! Akkor csak úgy lehetett utazni, hogy a vonatok tele voltak orosz katonákkal. Mi meg kint a peronon utaztunk velük. Nem féltünk tőlük, mert megtanultuk már a csasztuskákat, és énekeltük velük. És ez nagyon tetszett nekik. És hívtak, hogy menjünk be, mert ott melegebb van. Mondtuk nem, nekünk itt nagyon jó. Magyaráztam nekik, hogy tőlünk el akarják venni az olajat. Azt mondja a kiskatona, semmi baj, adjam oda neki, ő kiviszi, ott megvár, együtt elmegyünk a templomba, és megesküszünk, mert ő elvesz engem feleségül. Mondtam neki, jó. Gondoltam magamban, ha elviszi az olajat, még mindig jobban járok, mert nem büntetnek meg, nem csuknak le. Legfeljebb elviszi. Nyugodtan egy kis kézitáskával kísétáltam, kiérek a Keleti pályaudvarra, ki ül ott, mint az én oroszom. Lába között a demizson. Elvettem a demizsont, megköszöntem neki, és hazamentem. Többet nem mentem haza olajért, mert nem érte meg.

Amikor a húgom, Éva meg a nővérem, Magda hazament Mezőkövesdre, nem sokáig voltak otthon, mert a húgom nagyon beteg lett. Egy darabig otthon voltak, a húgom fölkerült Pestre a Szeretetkórházba. Nagyon beteg volt, tébécés hashártyagyulladást kapott. Ezt mind a deportálásban szerezte. Úgyhogy neki nincs is gyereke. Nem lehetett. A nővéremet meg fölhívtam hozzánk, mert az Irén néni mondta, hogy milyen jó lenne, a Magda nagyon jól tudott főzni, hogyha a Magda főzne, vezetné a háztartást. Ő meg úgy gondolta, úgy sincs ott senkije, hát feljött. Úgyhogy itt voltunk mind a hárman.

Mezőkövesden nem kezdtem el az iskolát, mert zsidót már akkor nem vettek fel gimnáziumba 1941-ben, szóval az 1940-es évek elején. Úgyhogy feljöttem, és a felszabadulás után elvégeztem, leérettségiztem. Mondtam, arra szüksége van az embernek, e nélkül nem megy. Egyébként én pedagógus szerettem volna lenni, de közbejött a háború, és nem volt rá lehetőség. Elvégeztem egy kétéves pedagógiai szemináriumot, míg dolgoztam, és közben beiratkoztam irodai szakiskolára, azt is elvégeztem. És csak utána iratkoztam be gimnáziumba, már felnőttként érettségiztem le.

Próbáltam elhelyezkedni, de nem tudtam. Mert szakmám nem volt. 1949-ben elmentem egy bentlakásos iskolába, ifjúsággyondozó és úttörővezető, egy 5 hetes bentlakásos iskola volt, azt elvégeztem, és utána kihelyeztek iskolába úttörővezetőnek. A X. kerületbe, a Szent László iskolába mentem gyakorlatra. Inkább ifjúsággyondozó voltam, mert nagyon sok volt a szegény gyerek, és fel kellett ruházni őket.

Utána nyáron a zugligeti napközi tábornak voltam a helyettes vezetője, de tulajdonképpen én vezettem a táborot. Ez egy fiú intézet volt, és annak az igazgatója volt tulajdonképpen a táborvezető. De mindent rám bízott. Persze napközi táborba csak a szegényebb gyerekek jártak, s köztük voltak olyanok, akikkel nagyon sok probléma volt. Nekem nem volt velük problémám, mert én feladatokat adtam nekik, és ők boldogan csinálták. Mert azt mondtam, hogy kaptok repetát, dupla ebédet, hogyha ezt megcsináljátok. Ajándékokat készítettünk a VIT-re. [A Világifjúsági Találkozókat (VIT) az 1945-ben alakult Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ), a világ kommunista- és munkáspártjai ifjúsági szervezeteinek a nemzetközi szövetsége szervezi. Az első 1947-ben volt Prágában, a második 1949-ben Budapesten. – A szerk.] Voltak olyan gyerekek, akiket már több táborból kitiltottak, nyilván olyan rosszak voltak, azt mondtam, gyertek csak nyugodtan ide, nem lesz probléma. Nálam nem volt probléma velük. Én emberszámba vettem

őket, én nem veszekedtem velük, összehívtam őket, lehetett velük beszélni, csak a hangot kellett megtalálni. Úgyhogy egész nyáron ott voltam.

Szeptemberben a Bartók 27. iskolába kerültem. 1950-ben Budapesthez csatolták Csepelt, szóval a külső kerületeket, és én akkor Csepelen laktam a húgoméknál. Azt mondta a Gyermekvédelmi Központ, hogy Csepelt ide csatolják Budapesthez, és fel kéne térképezni, hogy kik az elesettek, szociálisan rászorultak, és arra gondoltak, hogy én nem vállalnám-e el, mert én úgyis ott lakom. Mondtam, dehogynem, én oda megyek, ahova küldenek. Kiküldtek Csepelre, akkor még csak egyedül voltam. De ezek a tanfolyamok folytak tovább, amit én is elvégeztem. És akkor a tanácshoz mentem, egy pár címet adtak, én kimentem, környezettanulmányt készítettem, és bementem a központba, a Gyulai Pál utcában volt. Elmondtam, hogy bizony elég sok szegény gyerek van itt. Aztán engem kineveztek kerületvezetőnek. Ez azzal járt, hogy 100 forinttal több volt a fizetésem. Nekifogtunk az iskolákban feldolgozni, hogy kik a rászorulóok.

Bementem a Gyulai Pál utcába, hogy onnan szerezzek ruhát, cipőt, ilyesmit. Mondták, szerezzek valahol egy kocsit, mert kézben ezt nem lehet elvinni. Mentem a tanácselnökhöz, akkor volt a Kalamár a tanácselnök, és mondtam, hogy szükségem lenne valami kocsira, hogy valamit elhozzunk. Azt mondta, nekünk nincs, csak stráfkocsi, ilyen nagy lapos kocsi. Nem baj, akkor megyünk stráfkocsival. Bementünk a Gyulai Pál utcába, és mondom ott a vezetőnek, hogy megjöttünk. Mivel? Hát mondom, kocsival. Kinéz az ablakon, és meglátja. Azt mondja: „Az egész raktárt el akarod vinni?” Mondom: „Csak amennyi ráfér.” Hát, annyi nincsen, de egy fél kocsival elvittünk, és bizony szét is osztottuk. Legközelebb megint elmentünk, és kértem, akkor azt mondták: „Mit képzelsz te, van egy Magyarország, és azon belül van egy Csepelország? Mindent Csepelnek?” Mert elég harcias voltam. Ha másról volt szó, én mindig harcoltam, magamért soha. Nem érdekelt, hogy mit mondanak.

Nyarlásra lehetett küldeni gyerekeket. Azt mondták, hogy 50 gyereket küldhetek. Én előkészítettem 55-öt, az 5-nek megmondtam, hogy nem biztos, hogy elmentek, de próbáljuk meg, hátha lesz olyan keret, ahonnan hiányzik gyerek, és akkor helyettük ti elmentek. Ez se nagyon tetszett nekik, de azt mondtam, engem nem érdekel, de több gyerekem megy el nyaralni. Nekem ez volt az elvem. Vittem gyerekeket kirándulni, a hétvégémet is rááldoztam. Vasárnaponként mentünk kirándulni Hűvösvölgybe, Zugligetbe, mikor merre. Jól érezték magukat a gyerekek, jó helyen voltak, addig se rosszkodtak.

Pedagógus szerettem volna lenni, de nem sikerült. A párt nem javasolt az iskolára, pedig 2 év alatt elvégezhettem volna a főiskolát. Azt mondták, hogy nem. Mert „egyéb származású” voltam, nem munkásszármazású, mindegy, milyen munkát végeztem, nem az számított. Mindig a származás. Mikor fizetésemelésről volt szó, akkor is én kaptam mindig a legkevesebbet. Hiába dolgoztam többet, mint másik kettő, mert nekem bizonyítani kellett, én nem kaphattam több fizetést, csak annyit, amennyi muszáj volt. De engem nem érdekelt, nem voltam soha anyagiás.

Azt nem bírtam, amikor a tanácselnök-helyettes – tudtam, hogy gyűlöli a zsidókat, és engem is utál, és akkor a szemembe mondta: „Tudod, Terikém, én úgy szeretem a zsidókat.” Ha valaki ezt mondja, biztos, hogy utál. És ő be is bizonyította, mert egyszer volt egy rendesebb lakás ott a szomszédban – én a húgomékkal laktam, és az csak egy szoba-konyha-spejz volt, és gondoltam, mért ne legyen egy szobám –, és kértem, hogy adják azt oda nekünk, és akkor ezt odaadják egy másik családnak. Addig húzta-halasztotta, hogy odaadta egy ügyvédnek. Úgyhogy azt, hogy

szeretem a zsidókat, nem mondani, hanem cselekedni kéne. De ő pont az ellenkezőjét cselekedte. A munkámra viszont szükség volt, mert két ember helyett dolgoztam. És meg voltak elégedve a munkámmal, a fővárostól jöttek ki mindig ellenőrizni, és soha nem találtak hibát.

Ott dolgoztam 1951-ig, illetve 53-ig. 1953-ban az ifjúsággondozói munka megszűnt. Megszüntették mindenhol, és a tanács azt mondta, hogy ne menjek máshova, szükség van rám a tanácsnál. Bekerültem a kereskedelmi osztályra. Aztán jó pár évig voltam a kereskedelmi osztályon. Probléma volt az iparosztályon, akkor hívott a tanácselnök, hogy csak én tudom megoldani az iparosztály problémáját, hát mentem. Így kerültem oda előadóként, aztán főelőadó lettem, aztán kaptam tanácsosi kinevezést, aztán csoportvezető lettem, és így jöttem el nyugdíjba. Azért jöttem el nyugdíjba, mert a férjem akkor halt meg, 1980-ban, és idegileg teljesen kikészültem.

A munkahelyemen mindenki tudta, hogy zsidó vagyok, a nevem Klein volt, akkor még lány voltam, lánynéven szerepeltem, mindenki tudta. Egy ember kivétel, az nem tudom, honnan vette. Én tudtam róla, hogy ő német származású, de engem nem érdekelt, énnekem minden ember egyforma volt. Énhozzám, ha bejött egy cigányember, ugyanolyan udvarias voltam vele, mintha bejött a Posztógyár igazgatója. Én nem tettem különbséget emberek között. Ővele is úgy jóban voltam, néha beszélgettünk is, egyszer bejön hozzám – ez már 1956-ban volt –, azt mondja: „Terike, legalább mi tartsunk össze!” Ránézek, mondom, „Mért mondja ezt nekem?” „Mi, svábok.” Ránézek, mondom, „Lehet, hogy maga sváb, de én zsidó vagyok.” Erre meghökkent: „Hát ezen nagyon csodálkozom, mivelénk nagyon sok Klein van, aki sváb.” És azt mondja, maga olyan rendes. Mondom, „Képzeld, zsidóban is van ilyen!” Ő volt az, aki nem akart belépni a szakszervezetbe, mert hát őneki ez a rendszer nem tetszik. Hát nem tetszik? Nem tetszik. Engem az se érdekelt, nem muszáj mindenkinek, hogy tetsszen.

Szóval így is jártam, de én soha nem tagadtam azt, hogy zsidó vagyok. Énrólam mindig mindenki tudta, a házban, ahol laktam is, én soha nem csináltam ebből problémát. Sajnos, hogy a vallást nem lehetett gyakorolni, és az ember elszokott tőle, de imádkozni nem felejtettem el. Soha este el nem aludtam, míg el nem mondtam az esti imát. Én mindig, mikor a lágerban voltam, én ott is mindig imádkoztam.

Karácsonyt azt megtartottuk, mert hivatalosan ünnep volt. Még karácsonyfát is állítottunk. De mikor vége lett annak a rendszernek, akkor az összes karácsonyfadísz elajándékoztam. Olyannak, aki továbbra is csinálja a karácsonyfát. Azt is csak a külsőségek miatt csináltam, nem azért, mint hogyha engem érdekelt volna. De a mi ünnepünket [az őszi ünnepeket] úgy csináltam, hogy ősze mindig hagytam szabadságot, kivettem olyankor szabadságot. Hosszúnapra meg újévre [Ros Hásánára]. Akkor otthon voltam szabadságon, és a mi ünnepünk szerint sütöttem, főztem. De ahhoz senkinek semmi köze. Persze biztos tudták, hogy azért van, de nem tették szóvá. Amúgy a húsvétot, karácsonyt mint keresztény ünnepeket tartottuk. Akkor nem tudtam a húsvétot [Pészahot] se megtartani. Most én például húsvétkor nem eszek lisztes dolgot meg kenyeret. Megvettem a pászkát, pászkalisztet, és én úgy tartom a húsvétot, ahogy tudom. Nem igazán úgy, ahogy kéne, mert nincs külön edényem. De enni lisztes dolgot nem eszek, csak pászkát, krumplit, tojást, meg hát főzők. De nem liszttel.

A férjem a barátnőmmel egy házban lakott. A barátnőm a II. emeleten, ő a földszinten. Én évekig jártam a barátnőmhöz, soha nem emlékszem, hogy láttam volna. Egyszer egy délután – hétköznap volt –, megyek a barátnőmhöz, és öten vagy hatan ott állnak a kapu előtt. Ahogy odaérek közel a

kapuhoz, a férjem rám néz, találkozik a tekintetünk, és bennem egy olyan érzés, hogy ez az ember lesz a férjem! Megéreztem. Megyek be a lépcsőházba. Mondom, Teri, hogy képzeled, azt se tudod, hogy nős ember-e, vagy ki ez, mi ez. Mindegy, az az érzés abban a pillanatban belém ütött. Fölmentem a barátnőmhöz, beszélgettünk. Ő már férjnél volt akkor. Egyszer csöngetnek, jön a férjem. Azt mondja a barátnőm férjének: „Palikám, jöjjön már le, nézze meg a motoromat, valami baja van, nem akar elindulni.” Azt mondja, „Jól van, Bence úr, menjen be a szobába, üljön le, majd mindjárt keresek gyertyát, biztos az romlott el”. Bejön a Laci, a barátnőm bemutatja, bemutatkozik, Bence László vagyok. Leül, mondja a barátnőm, hogy főzök egy kávét. Kimegy a konyhába. Hát egy idegennel miről beszél az ember? Az időjárásról meg ilyesmiről beszélgettünk. Egyszer azt mondja nekem: „Nem tetszik haragudni, hogy elviszem a Palit?” „Én mért haragudnék? Kérdezze meg a feleségétől.” Mármint a Palinak a feleségétől. Erre a barátnőm bekiabál, nincs is felesége! Ő nem tudta miről van szó, csak azt hallotta, kérdezem meg a feleségétől. Aztán a Pali megtalálta a gyertyát, lementek, megcsinálta a motort. Este hazamentem és kész. Két nap múlva telefonál a barátnőm, hogy nagyon érdeklődik utánad a Bence. Kérdezte, hogy férjnél vagy-e. Mondtuk, hogy nem. Nagyon megtetszettél neki. És szeretne találkozni veled. Így aztán találkoztunk. De akkor nekem volt egy másik udvarlóm, aki szintén el akart venni, de még gondolkoztam, nem ismertem még eléggé. Aztán Lacival összejöttünk.

Utána én elutaztam Zebegénybe nyaralni, és a Laci lejött motorral a barátjának a menyasszonyával. Azok Visegrádon nyaraltak, elment hozzájuk látogatóba, és mondta, hogy úgy szeretném a Terit meglátogatni, de egyedül nem. Akkor mondta a Márti, elmegyek én veled. Fölült a motorra, és átjöttek. Mikor megláttam, azt mondtam, ez tényleg rendes ember lehet, ha még arra is képes, hogy ide eljön utánam. Aztán összeházasodtunk egy fél év után.

A férjem családja debreceni. Debrecenben a papájának cipőgyára volt. Sok emberrel dolgozott, de nagy kártyás volt. Ötvenvalahány éves volt, mikor meghalt hirtelen. Följött mindig Pestre, hogy árut vásárol, és közben a pénzét eljátszotta, és hazament áru nélkül. Olyan bohém ember volt, akinek játékszenvedélye volt, és tönkrementek. Följöttek Pestre, és itt az Alsóerdősor utcában nyitottak egy cipőkellék-kereskedést. Azt már jóformán az anyósom vezette, az apósom meg eljárt a New York kávéházba játszani. Ott is halt meg. 1941-ben kártya közben leesett a székről, és meghalt. Szívinfarktus, 50 valahány éves lehetett. (Sajnos a férjem tőle is örökölte ezt a hajlamot, és csak az alkalom kellett rá, hogy megtörténjen.) Még volt egy újságcikk is, sokáig őrizte a férjem, Halál a kávéházban, az volt a címe. És akkor a Laci mamája vezette tovább a boltot. A férjem pedig azt mondta, ő a szakmában marad, úgyhogy elment és a szakmájában dolgozott. De hát nem sokáig dolgozhatott, mert mindig behívták katonának, aztán később munkaszolgálatosnak.

A férjem katona volt, amikor Magyarországhoz csatolták a Felvidéket [lásd: Első bécsi döntés]. Ő mint érettségizett tizedesi rangban volt. Sőt, közben leszerelték, mert a zsidó katonák megbízhatatlanok voltak, és akkor munkaszolgálatos volt. Hol hazaengedték, hol behívták, hol hazaengedték, behívták, ez így ment. Volt ő Kijev mellett egy erdőben, fakitermelésen dolgoztak. Aztán amikor jöttek visszafele, a végén Borban kötött ki, és ott is szabadult fel. Ő is úgy volt, hogy kétszer is állt a halál árnyékában. Le voltak rongyolódva, és mit találtak? Német katonaruhákat eldobálva, ő meg fölvelt egy német katonanadrágot, mert az volt, és az oroszok azt hitték, hogy német. És már odaállították a falhoz, ki akarták végezni, mikor ment oda egy katonatiszt, kérdezte tőlük, mit csináltok. És mondják, hogy náci. És akkor az odamegy a Lacihoz, az egy intelligens ember volt, és gondolt arra, hogy lehet, ez egy munkaszolgálatos, és az van rajta, amit talált.

Odament hozzá és kérdezte, Laci mondta, hogy zsidó. Mondta neki az orosz, hogy imádkozz. A férjem imádkozott héberül. És akkor az orosz elzavarta a katonákat, nem engedte agyonlőni. Ő is zsidó volt, ő megértette, hogy tényleg zsidó. Akkor próbált keresni egy másik ruhát.

Aztán végül fölszabadult. Temesvárra ment, ott voltak az unokatestvérei. Ott találkozott össze egy pesti ismerőssel, aki azt mondta neki: „Te meg mit keresel itt, mikor otthon anyád éhezik?” Akkor Laci fogta magát, elköszönt a rokonoktól, hozott egy libát, amit tudott, lisztet, babot, krumplit, ilyesmit, fölpackolt egy zsákba, és jött volna haza a vonat tetején. Akkor megint jöttek az oroszok, és el akarták venni a csomagját, nem akarta odaadni. Magyarázta, hogy az anyjának viszi, agyon akarták lőni. Akkor azt mondta, inkább vigyétek. Odaadta nekik a zsákot, és így nem lőtték agyon. Képesek lettek volna azért is agyonlőni. Na aztán így hazajött, és megtalálta az édesanyját.

Hívták őt is tisztviselőnek, de nem akart menni, azt mondta, ő inkább dolgozik. Üzletük volt, cipőkellékeket árusítottak, bőr cipőtalp, amíg nem államosították, azt hiszem, 1951-ben. A kereskedelmi érettségi után a cipőfelsőrész-készítő szakmát tanulta ki, szabász volt. Cipész KTSZ-ben dolgozott mint mintakészítő és szabász. Anyukája 1955-ben meghalt. Ő nem nősült meg soha, de az édesanyja meghalt, már akkor egy éve egyedül volt, és akkor nem találta a helyét, mindenáron meg akart nősülni. De gondolom, ő is arra várt, hogy egy zsidó nőt találjon. Vagy a sors akarta így, vagy a csuda tudja, de összekerültünk. Nem bántuk meg, mert a férjem, míg egyedül volt, nagyon elhagyta magát. A viciné [a viceházmester felesége] járt be hozzá takarítani, meg az mosott rá, és ami mozdítható volt, mindent elvitt. Laci hagyta, látta, nem érdekelte. Az meg fogta magát és vitte. Ágynemű is csak az maradt meg, ami monogrammal volt ellátva. Mindent, a törülközőtől kezdve mindent elvitt. És a sógorom – ő vegyészmérnök volt, és neki volt felesége – mindig mondta, hogy köszönöm, hogy embert faragtál az öcséből. Mondtam, nem kell ezen mit megköszönni, rendes ember volt ő. Csak ő is olyan volt, hogy meghalt a mamája.

1956-ban októberben volt az esküvőnk. Még hozzá úgy, hogy 20-án volt az esküvőnk, nászúton voltunk, amikor volt a forradalom [lásd: 1956-os forradalom]. Úgyhogy meg kellett szakítani, Siófokon voltunk és hazajöttünk. Egyszerű volt, a VII. kerületben esküdtünk, ott nem volt csak a két tanú, akkor én a húgomékkal laktam együtt, ott tartottunk egy vacsorát a baráti körnek meg a rokonoknak. Annyi volt, és este mi elutaztunk. Itt hagytuk a vendégséget, és elutaztunk. Ez szombaton volt, kedden jött a zűr, és csütörtökön jöttünk haza. Úgyhogy még egy hetet sem voltunk. Érdekes volt, mert éppen 23-án átmentünk Balatonfüredre, mert ott lakott a sógoromnak az unokatestvére. Nem közeli rokon, de nagyon jó ismerősök. Az üdülőben, ahol voltunk, nem volt rajtunk kívül senki, csak a gondnok házaspár. Ők főztek nekünk. Volt még egy barátunk, aki az én tanúm volt. Ő intézte el, hogy ingyen megkaptuk az üdülőt. Már zárva volt, október végén nem volt senki, de nagyon szép idő volt akkor. Ő lejött meglátogatni minket kedden. És megbeszéltük, hogy átmegyünk Balatonfüredre. Átmentünk Füredre a rokonokhoz, ők rábeszéltek minket, hogy aludjunk ott. Azt mondta Laci, jó, maradjunk itt, aludjunk itt. Majd holnap hazamegyünk. A Pityut kikísértük a hajóállomásra. Ő visszajött, mert mondta, hogy a gondnokék nyugtalanok lesznek, hogyha nem tudják, mi van velünk. Ő hazajött, mi meg ott aludtunk.

Este a rádióban hallottuk a Gerő beszédet, és mondtam a Gyulusnak, zárd el, miket beszél ez itt össze! Elzárta a rádiót, aztán beszélgettünk. Másnap reggel megyünk a hajóállomásra, hogy megyünk vissza Siófokra. A Pityu ott várt a hajóállomáson. „Hallottátok, mi van?” „Nem hallottunk mi semmit, tegnap volt valami nagygyűlés, de olyan hülyeségeket beszélt a Gerő, hogy elzártuk a

rádiót.” Azt mondja, valami forradalom van Pesten. Ez szerdán volt. Mentünk az állomásra, hogy érdeklődjünk. Azt mondták, egyelőre nem mennek vonatok. De azért még majd érdeklődjünk. Mondták, hogy csütörtök hajnalban jön egy vonat, és az Székesfehérvárig megy, de Székesfehérvárra állandóan befutnak hol innen, hol onnan gyorsvonatok, azzal el tudunk menni Pestre. Így jöttünk aztán haza csütörtökön.

Azt mondtam, mi leszállunk Kelenföldön – mert a Pityu is velünk jött –, mert Csepelre megyünk. Minden élelmiszerem, mindenem ott volt. Sok mindent már elvittem az Alsóerdősor utcába, de még sok mindenem itt volt, Csepelen. Odamegyünk Csepelre, megnézzük, mi van, meg közelebb is van, nem tudom, hogy tudunk bejutni a városba. Azt mondja a Pityu, ő is leszáll, nem megy a Délibe, esetleg ott nagyobb bajok vannak. Egyébként Pasaréten lakott. Leszállunk Kelenföldön, kimegyünk oda a térre, ott volt egy busz, mondták, hogy megy a Déli pályaudvar felé. De lógtak rajta az emberek. Mondtam Pityunak, gyere csak velem, fölnyomtam a buszra, elindult a busz, na mondom, elment. Mi meg gyerünk akkor, elindultunk gyalog. Elérkeztünk a Móricz Zsigmond körtérre, de nem tudtunk tovább jönni, mert a Gellérthegynél, a másik oldalon meg mindenütt lövöldöztek. Beálltunk egy kapu alá. Aztán továbbmentünk, egészen a hídig eljutottunk. De ott is be kellett menni egy kapu alá, mert a Petőfi híd felől is lőttek. Villamos nem járt. Aztán egyszer látom, hogy Pest felől jönnek emberek át a hídon. Mondom a Lacinak, hogy na, akkor mi is induljunk el. Közben még egy férfi odajött a kapu alá, szintén a lövések miatt. Mondom, elindulunk. A férfi meg remegett, hogy jaj, ne induljunk el, mert lőnek. Mondom, jönnek onnan emberek, akkor innen is lehet menni, biztos nem lőnek. Mi elindultunk. Akkor ő is jön velünk. Mondta, hogy már két napja eljött hazulról, bent volt a gyárban dolgozni, és haza kéne mennie, mert otthon nem tudják, mi van vele. Erzsébeten lakott. Átjöttünk a hídon, nem volt semmi.

A Boráros téren ott voltak a buszok. Minden busz tömve volt, mert mindenki igyekezett haza. Ezt az embert is felnyomtam egy buszra, mert úgy remegett, mint a miskolci kocsonya. Annyira félt, mondom, ez Erzsébetre megy, menjen haza. És közben a HÉV bemondja, hogy aki itt van a Boráros téren, szálljon föl a HÉV-re, mert ez az utolsó, ma már nem megy több HÉV. Ez úgy délelőtt 10 óra körül lehetett. Mondtam a férjemnek, hogy gyerünk akkor a HÉV-re. Odamentünk, bejött egy HÉV, s tele volt golyónyomokkal az ablak, ahogy belövöldöztek. Mondták, hogy csak az szálljon föl, aki nem fél, mert mikor jöttek, lőttek a vonatra. Hát, azt mondtam, egy életünk, egy halálunk, elmegegyünk. Mert gyalog Csepelre, az nem egyszerű dolog. Fölszálltunk a HÉV-re, hazamentünk, és nem lőttek ránk.

Ott az volt az első dolgom, hogy elmentem a Tanácshoz, mondom, körülnézek, mi van. Hát verték le a vörös csillagokat a tanácsházáról. Mellette ott volt a pártbizottság, onnan meg dobálták ki a rengeteg iratot, és felgyújtották, mint az örültek ott ugráltak, táncoltak körülötte, szóval undorító volt. Én meg a létra mögött be a tanácshoz. Mondták egy páran, nem félsz bemenni? Mért féljek, nem csináltam én semmi olyat, amiért félnem kéne. Bementem és éppen jókor, mert kenyeret osztottak, kétkilós vekniket. Na, mondom, kenyerünk legalább lesz. És érdeklődtem, mi van. Nincs semmi. Mindenki megy haza, és bújik, ahogy tud. Hát, mondom, bújjanak, én nem fogok elbújni. Hazamentem, vittem a kenyeret, aztán ott maradtunk 1-2 napig. És látom, hogy olyan, az Sz., akiről tudtam, hogy börtöntöltelék, meg az apja késsel leszúrt a sportpályán egy embert... Szóval az egész családja, az anyja zsebes, és az is egy nagy géppuskával ott szaladgál az utcán, máma már hős. Mondom, hátha ez az Sz. gyerek is itt puskával rohangál, ennek jó vége nem lesz. [Sz. Károly tagja lett a Csepeli Nemzeti Bizottságnak, és 1958. december 23-án kivégezték. – A szerk.]

A Rákóczi út – ahol mi laktunk – másik oldalán, a Kossuth Lajos utcában volt egy munkásszálló, és a házunkon keresztül lövöldöztek oda meg vissza. Hú, mondom, ez nem lesz így jó. Mondtam, hogy hazamegyünk. És még azért mentem Csepelről annak idején haza [az Alsóerdősor utcába], mert ahogy az Éva barátnőmmel mentünk az úton, elkezdtek zsidózni a rendőrség előtt. Akkor szállták meg a rendőrséget, hogy fegyvereket szerezzenek, és elkezdtek zsidózni. Na, mondom, ha már zsidóznak is, akkor innen el kell menjek. A barátnőm ott lakott a szomszédban. Azt mondja, hogy ő eljön velem. Nekem volt egy biciklim, az ott volt a tanácsházán. Péntek vagy szombat volt, mondom, én elmegyek és elhozom a kerékpáromat, még mielőtt valaki meglovasítja. Elmegyek és a portás, aki nagyon jól ismert, évek óta ott dolgoztam a tanácsnál, azt mondja „Terike, nem engedhetem be, mert gyűlésezik a Nemzeti Tanács.” Mondom, hát engem érdekel? Nem érdekel a Nemzeti Tanács, én be akarok menni a biciklimért, és odébbállok. Nem fogom felrobbantani a házat, nézze meg, nincs nálam semmi. Ő akkor se engedhet be. Közben kijött egy állatorvos, állítólag ő szervezte ezt az egészet. Azt mondja, mi van? Mondom, képzelje, a Pálházi bácsi nem enged be a biciklimért, nekem arra szükségem van, és nem akarom itt hagyni. „Jöjjön csak nyugodtan, Terike!”. Bekísért, kihoztuk a biciklit, hazavittem.

Vasárnap azt mondta a barátnőm, ő is bejön velem. A férjem egy bőrrönddel elindult gyalog a csepeli síneken, ahogy a sínek vannak, én meg a barátnőmmel, neki is volt biciklije. Amit tudtunk, ráraktunk, egyik karjára zsírosbödönt meg kosarat meg szatyrot, amit tudtunk. A kertek alatt, a mellékutcákon egyenesen toronyiránt elindultunk, és kerekeztünk. Elértünk a végén a Köztársaság térre, mert az Üllői úti kaszárnnyát is messze el kellett kerülnünk, de csak át kellett rajta menni valahol. A Köztársaság téren kötöttünk ki. De hogy ott mit láttunk, azt ember ne lássa! Erről ugye máma nem beszélnek. [1956. október 30-án a Köztársaság téren lévő Budapesti Pártbizottság épületét fegyveresen megostromolták a forradalmárok. – A szerk.] Lábbal fölakasztott emberek, végig fölágva a hasuk, kilógva a belső részük, emberek ott köpködték, és ott ujjongtak. Nem normálisak. És fákon, villanypóznákon lógtak ezek a hullák, és emberek ennek örültek. Szóval borzalmas volt. A barátnőm még akarta nézni. Azt mondtam: „Évikém, ha akarsz, maradj itt, nézzed, én ezt nem bírom nézni, én megyek tovább.” Hát onnan már nem messze laktunk az Alsóerdősor utcában. Mondta, jól van, akkor hazakísérlek, és majd visszafele erre jövök, és majd jobban megnézem. Ő nem volt zsidó.

Így hazaértünk, és szegény Laci meg végiggyalogolt a Duna parton, és valahol a Dohány utcára keveredett végül, estére ő is hullafáradtan hazaért. Jó is, hogy hazamentünk, mert aztán kezdődött a balhé. Még kimentünk a Garay piacra a házból az egyik férfival, mert neki két gyereke volt, mondta, valami enivalót kellene nézni. Kimentünk a Garay piacra, egy kis bab meg ilyesmi volt ott, és az egyik helyen egy parasztnéni árult libát, egy hatalmas nagy libát. Mondom, én ezt megveszem. Megvettem, hazamentünk. Másnap már nem lehetett kimenni, mert az oroszok támadtak. A barátnőmék – neki már volt egy kisfia, 3 éves volt a Péter – lejöttek hozzánk, mert a mi házunk olyan volt..., valamikor a férjeméknek üzletük volt itt, két helyiségből állt, és abból nyílt egy szoba-konyha, ami a lakásunk volt. Államosították az üzletet, már régen bezárták, de a belső részből, ami a raktár volt, egy pince nyílt, és az a légópincétől fallal le volt választva. Úgyhogy nekünk volt egy saját bejáratú pincénk. A barátnőméknek ott megágyaztunk, mert ők a II. emeleten laktak, és féltek. Lejöttek, ott aludtak nálunk, és milyen jól jött a liba. Kenyérre nem volt gondunk, mert a mögöttünk lévő utca a Szövetség utca volt, pont a mi hátsó lépcsőnkre nyílt egy ablak, ott volt egy pékség. Az ablakon keresztül mindig áthoztak nekünk egy kosár kenyeret. Mi

összeszedtük a pénzt, és a pénzzel együtt megkapták a kosarat vissza, úgyhogy mindig volt. Akkor volt két bátor férfi, azok meg elmentek a tejcsarnokba, az ott volt a Rottenbiller utcában, az se volt messze, azok meg egy kanna tejet hoztak minden nap. Így a tej meg a kenyér is biztosítva volt. De azért nem volt egy leányálom.

Szemben velünk volt a Korányi Kórház, és oda betelepültek ezek az úgynevezett forradalmárok, és onnan lövöldöztek. Egyik alkalommal nagy ribillió volt, mert a Dohány utcából jött egy fiatal nő meg férfi, hónuk alatt egy kenyér. Gondolom, a Szövetség utcai pékségből jöhettek, és vitték volna haza a kenyeret, és a kórházból lelőtték mind a kettőt. Nálunk a házban lakott egy orvos. Ki akart menni a kapun, mert tőlünk a második ház előtt voltak ezek, és arra is elkezdtek löni. Nem tudott segíteni nekik, elvérzett mind a kettő és meghalt. De ilyen dolgokról nem beszélnek most, mert ez nem történt meg ő szerintük, de én a saját szememmel láttam! Senki nem mert kimenni az utcára, mert aki az utcán ment, arra lőttek. Nem számított, ki az. Elég volt valakire ráfogni, hogy ott megy egy ávós, és már agyonlőtték. Csepelen is így halt meg egy kétgyerekes családapa, Bordás András. Gyárból jött ki, a szerencsétlenül egy bőrkabát volt. Valaki elkiabálta magát, hogy ott megy a Kalamár fia! Kalamár egy kommunista ember volt. Erre elkezdtek üldözni, az meg szerencsétlen szaladt, beszaladt egy udvarba, és ott egy ilyen sufnyiban elbújt. Utánamentek, agyonlőtték. Nem kérdezték meg, kicsoda. Kiderült, hogy egy egyszerű munkás. Még csak párttag se volt. Ilyen nagy forradalmárok meg hazafiak, de a legtöbb ilyen volt. Hozzánk az udvarba is bejöttek, egy férfi, nagykabát volt rajta, tiszta új volt, az Otthon Áruházban szerezte, de alatta rabruha volt. Az új kabátjának egy akna leszakította a zsebét, és bejött, hogy valaki varrja föl. Hát én mondtam, jól van, fölvarrom, fölvarrtam neki, és akkor láttam, hogy rabruha van rajta. És ő mondta, hogy az Otthon Áruházban kapta a ruhát, és kiszabadították a börtönből. De ha nem mondja, akkor is láttam, hogy börtönruha van rajta. Ilyenek voltak a nagy hazafiak, a forradalmárok!

Aztán ezek, akik olyan nagy lövöldözők voltak, meg is lógtak, mind disszidált. Nem mertek itthon maradni. A házukban is volt egy fiatalember. A mi házukba is be akartak jönni, hogy benzines palackot dobjanak, ha bejön a mi utcánkba is egy orosz tank. A mi utcánk keskeny volt, de mi nem engedték be, azt mondtuk, ide aztán be nem jöttek. Mert ahova benzines palackot dobtak orosz tankra, azt a házat ki is lőtték. Az Otthon Áruházat is szétlőtték, mert onnan is lövöldöztek rájuk.

Utána aztán a lakást átalakítottuk. Míg a férjem egyedül volt, neki elég volt az a lakás. A konyhából csinált fürdőszobát meg előszobát. Hengeres fűthető kályha volt benne. És átépítettük, kértünk építési engedélyt, az üzletből meg a raktárból lett egy szoba-hallos lakás. Ami volt szoba, abból csináltunk konyhát. Aztán később a fürdőszobát gázosítottuk, fali gázmelegítő volt benne meg gázbojler. A hallban gázkályha volt, a konyhában gáztűzhely, és csak az utcai szobában volt zománcozott kályha, mert ott mással nem tudtunk fűteni. De nagyon szép lakás volt.

Még az Alsóerdősor utcában laktunk, amikor vettünk egy telket Gyálon a húgomékkal közösen, mert nagyon bűdös volt az utcában. És mi minden hétvégén elmentünk kirándulni, de azért mégis más az, ha az ember a sajátjába megy, mint ott a szabadba. A húgomék egy faházat, én meg téglaházat építettem, csak egy olyan egyszobásat. Meg volt egy közös kis konyhánk, szépen berendeztük és oda jártunk minden héten. Én gondoztam, például a szőlő metszését, a húgomékét is én végeztem, a permetezést én csináltam, kapáltam, szóval mindent, amit kellett. Jól is jött, mert ültettünk sok mindent, paradicsomot, zöldségfélét, krumplit, sőt egyszer még földimogyorót is ültettem, és termett.

Aztán elköltöztünk. A férjem szeretett ott Csepelen lakni, jól érezte magát. Sokat sétált, mikor nyugdíjba ment. Aztán elment portásnak. Unatkozott otthon. Én még dolgoztam, azt mondja, mit üljön otthon, unatkozik, ő elmegy. Mondom: menjél. És akkor keresett; nem sokat fizettek érte, de el volt foglalva. Az Operettszínházban is volt portás. Ott kapta az első infarktust, szegények meg voltak ijedve, azt hitték, miattuk kapta. Aztán megnyugtattam, hogy nem, ők nem tehettek erről, más miatt jött. Persze nem mondtam nekik, hogy a lányom esküvője miatt kapta. Aztán mikor ideköltöztünk Erzsébetre, akkor meg itt volt szemben velünk a Képcsarnok Vállalat. Csak úgy sétálgatott, látta, hogy az ott van, bement és elkezdett beszélgetni a portással. Ott volt aztán egész a haláláig. Azok is olyan rendesek voltak. Mindenki nagyon szerette. A Laci is olyan jó ember volt, mint az apám. A zsidó temetőbe temették, persze, hát zsidó volt, a szülei is ott vannak. Csak nem oda temették, mert az nagyon messze van.

A lányom, Zsuzsa 1957-ben született. Hat hónapig szoptattam, otthon voltam vele fizetés nélküli szabadságon, akkor csak a férjem keresetéből éltünk. Utána elvittem bölcsődébe, de nem bírta a bölcsődét, állandóan megfertőzték. Többet voltam otthon betegállományban vele, mint dolgozni. És akkor azt javasolta az orvosa, hogy vegyem ki a bölcsődéből, mert tönkremegy a gyerek. Kivettem, a kolléganőm ajánlotta egy szomszédasszonyát, az unokái elköltöztek tőlük vidékre, és nem találta a helyét a mama, hiányoznak a gyerekek, és milyen jó lenne, ők tudnának vigyázni a gyerekekre. Végül odaköltözött a gyerek, úgyhogy egész héten ott volt éjjel-nappal, szombaton vittük haza, vasárnap otthon volt, és vasárnap este vittük vissza. Nagyon jól érezte ott magát, nagyon szerették a gyereket. A gyerek is úgy hívta őket, hogy mama meg papa. Három éves volt, amikor elhoztuk tőlük a Zsuzsit, mert akkor már óvodás lehetett, de még utána is összejártunk.

A lányom 2. osztályos volt az iskolában, mikor a lányok beszélgettek egymással, hogy ki milyen vallású. Mi megtartottuk a keresztény ünnepeket is, karácsonyfát vettünk, hogy a gyerek örüljön neki. A többi gyerek is mind erről beszélt, neki is legyen miről beszélni. De különösebben nem érdekelte a vallás. Egyébként gyerekkoromban én sokat jártam a keresztény templomba is, de csak azért, hogy nézegessem a képeket, mert tetszettek nekem. Vagy a barátnőmet elkísértem. Én abban nem találtam kivetni valót.

A lányomtól is megkérdezik, hogy milyen vallású vagy. A vallásról nálunk soha nem volt szó. Azt se tudta, mi az, hogy keresztény, hogy zsidó vagy református. Nem ismert semmilyen vallást. Csodálkozik, hogyhogy milyen vallású. Semmilyen, mi az, hogy vallás? Mondják neki, hogy én katolikus, meg református, azt mondja, én nem tudom, nem tudok semmilyen vallásról. Hát akkor te zsidó vagy! A gyerek hazajön, és kérdezi, hogy anyu, mi az, hogy zsidó. Mondtam, hogy ez egy vallás, és elmeséltem, hogy Izraelből származik, és csak a formákban különbözik a többi embertől, egyébként ugyanolyan ember, mint más, csak a vallása zsidó, és mi is zsidók vagyunk. Na, akkor tudta meg, hogy ő zsidó. Ugye abban a rendszerben nem tartottunk vallást, és ő nem tudta mi az, hogy zsidó. Csak azt nézte, mikor én kikóseroztam a csirkét. Én megszoktam, hiába nem kóser üzletben vettem, én kikóseroztam, mert a vért nekünk nem lehet enni. És az áztatás meg a só kiveszi a vért belőle. De egyébként nem ismerte se az ünnepeket, semmit, csak kint, Izraelben ismerte meg.

A lányommal nem volt soha problémám. Mindig jó tanuló volt, nem kellett ellenőrizni se, kötelességtudó volt. Van egy unokanővére a lányomnak, a nővéremnek, a Magdának – aki nem rég, két éve halt meg – a kisebbik lánya. Ő gondozónői tanfolyamra járt, csecsemőgondozóba, és

járt Csepelen a Munkásotthonba is. Ott szoktak lenni összejövetelek, és elvitte a Zsuzsit is. Ott ismerte meg a lányom a későbbi férjét. Az meg, mikor bemutatta a Zsuzsit, és megtudta, hogy egyedüli gyerek, mind a két szülő dolgozik, egyből ráakaszkodott, nem engedte el a markából. Azt hitte, hú, mi milyen gazdagok vagyunk. És majd milyen jó dolga lesz neki itt. Nem szállt le a Zsuzsiról, addig kedveskedett neki, míg ugye a Zsuzsi megszerette, és nem lehetett lebeszélni, elvette feleségül.

Megesküdtek 1975-ben, aztán nem hagytam, hogy külön albérletbe menjenek, mert féltettem a lányomat, az az igazság. Tudtam, hogy egy részeges ember mellett nem lehet élni. Ivott nagyon. Ott laktak nálunk egy darabig, aztán terhes lett a Zsuzsi. Akkor elcseréltük a lakást, mert nagyon lármás volt, ahol Csepelen laktunk. Elcseréltük pesterzsébetire, a tanácselnök segítségével – ezt hozzá kell tegyem, mert saját erőből akkor nem ment. Ide jöttünk, ez két és fél szobás lakás volt, így elértünk. Nekik volt külön szobájuk, nekünk is és még gyerekszoba is volt. 1976-ban született meg az unokám, Timi. Együtt laktunk közös háztartásban, úgyhogy mi vittük a háztartást. Eleinte még kértem lakbér-hozzájárulást is, azt mondtam, a felét fizetitek. Mert tudtam, hogyha nem kérem el, azt is elissza a férje. Azt a pénzt nem költöttem el, hanem beraktam a bankba a lányomnak. Vettünk neki bútort is a szobájába, mert nem volt három szobába való bútor. Aztán megszületett a második unokám, Gábor, majd a lányom elvált a férjétől.

A lányom úgy került ki Izraelbe, Netánjába 1995-ben, hogy egy férfi idejött Magyarországra, hogy feleséget vigyen ki magának. A lányom nem akart férjhez menni, azt mondta, neki elég volt egyszer. Megvan a két gyereke, több gyereket nem akar, nem megy férjhez. Na, elment egy ilyen házasságközvetítőhöz ez a férfi, hogy egy rendes zsidó nőt ajánljanak neki. Pechére a lányom egyik barátnője jelentkezett annál a közvetítőnél, hogy keressenek neki partnert. Bemutatták neki. De a barátnőjének nem tetszett. És bemutatta a Zsuzsinak. Zsuzsinak se tetszett, de a férfinak a Zsuzsi igen. Mert látta, hogy a Zsuzsi befolyásolható, és a Zsuzsi milyen jólelkű, és őt majd ki fogja tudni használni. Csak mi nem tudtuk, hogy ő kiféle-miféle. Úgy adta itt magát, mint egy gazdag úriember.

Zsuzsi akkor itt lakott nálam, és egy kultúrházban dolgozott. A lányom nagyon szeretett színházba járni – egyébként mi is mindig színházba járók voltunk. Bérletünk volt, míg bent laktunk Pesten a Városi Színháznál. Úgyhogy elvitte színházba meg szórakozni, azt hitte a lányom, hogy milyen rendes, milyen kedves. És már vissza kellett volna neki mennie Izraelbe, de azt mondta, hogy ő a Zsuzsi nélkül nem megy. Idejött márciusban, és december végén ment csak vissza Zsuzsival, meg a kisebbik fiával. Gábor akkor kiskorú volt, őt is vitték. A kislány itt maradt az apjánál.

Aztán kinn derült ki, hogy nem mind arany, ami fénylik. A férfi mindenféle segílyt, meg mit tudom én, kölcsönöket, amit lehetett, mindent fölvelt, a Zsuzsival csak aláíratta, és zsebre vágta a pénzt. A Zsuzsinak nem volt pénze, nem jöhetett haza, mert akinek ott adóssága van, nem hagyhatja el az országot. Aztán egy idő után, mikor látta, hogy ez nem jó, otthagya a férfit. Akkor ment ki a Timi, a kislánya. Azért is költözött el onnan a Zsuzsi, mert kiment a Timi, mert az apja rábeszélte. Aztán Timi megismerkedett a Szamival, összeházasodtak, elköltözött az anyjától, a Gábor hazajött, hogy folytassa itthon a tanulmányait. És a Zsuzsi egyedül maradt. Aztán a Gábornak vissza kellett mennie, mert be kellett vonulnia katonának.

A lányom addig nem tartott vallást, amíg ki nem ment Izraelbe. Keresztény volt a férje, a gyerekek is úgy nevelkedtek, mint keresztények. Érdekes, a kislány keresztet hordott, keresztény a másik

nagyszülője, meg arról az oldalról a rokonsága. Úgyhogy ő teljesen keresztény volt, most meg a legnagyobb zsidó ott kint, perfektül beszéli a nyelvet. Ő rá is volt kényszerítve, mert amikor összeköltöztek a férjével, az anyósáéknál laktak, ott senki nem beszélt magyarul. Úgyhogy ő kénytelen volt, és tökéletesen megtanult. Mondta is, hogy mama, én már ivritül gondolkozom. Úgyhogy ő azóta zsidó.

[Amikor 1945-ben] az öcsém egyedül maradt Mezőkövesden, mint mindenhol, a cionisták szervezkedtek, és az öcsémet is elvitték Debrecenbe, és ott előkészítették a kivándorlásra. Úgyhogy Olaszországon keresztül elment. Kivitték Izraelbe [akkor még Palesztina], nem engedték be, és Ciprusra száműzték őket. Ott voltak pár hónapig, aztán lassanként átszökdöstek mégis csak Palesztinába. Akkor még Palesztina volt, 1946-ban volt ez. És összefogott egy brigád, fölmentek egy hegyre, és egy éjjel fölállítottak 3 vagy 4 kis faházat. És ahol volt építmény, az az ő tulajdonuk lett. Ezt elfoglalták, utána jöttek a többiek, és elkezdtek építkezni. Még ma is ott vannak. Megalakították a kibucot. Eleinte sokat éheztek. Az öcsém deportálva is volt. Ott is egy darabig éheztek, mert először meg kellett teremteni nekik az otthonukat. Utána meg baromfikat neveltek, kezdték termővé tenni a talajt, és csak azután tudtak rendesebben enni, amikor már volt miből.

Egy egész kis várost építettek ott föl. Most már van szalámigyárunk, szemüvegkeretet gyártanak, szóval megvan mindenük. Én először 1985-ben voltam kint a húgommal. Az öcsém hívott meg, amikor 1981-ben vagy 1982-ben hazajött a feleségével. Egy hónapig voltunk kint, bejártuk a fél országot, a Holttengertől kezdve Haifáig, mindenhol, Jeruzsálemben, Tel-Avivban, mindenhol voltunk. Egyébként hívtak külföldre engem a felszabadulás után, kimehettem volna, de én sosem gondoltam arra, csak haza.

Én nagyon örültem Izrael állam létrejöttének. Mikor először mentem Izraelbe, kimentünk a repülőtérre, és megütött valami mámorító illat. Olyan illatos volt a levegő, csak néztem, és mondtam a húgomnak, hol vagyunk mi, a mennyországban? Mikor találkoztunk az öcsémel, kérdeztem, mi ez az illat, itt mindig ilyen illat van? Nevet, mondja, nem, most virágzanak a narancs- meg a citromfák, és annak van ilyen illata. Én mindjárt otthon éreztem magam, mintha hazamentem volna. Én olyan boldog voltam, hogy én az őshazába eljutottam, és azon a földön taposok, ahol az őseim születtek és éltek valamikor, mert onnan indultunk el, és én is onnan származom. Mai napig ez megvan bennem. Mióta a lányom 9 éve kint él, minden évben kint voltam. Tavaly két hónapig, és mindig úgy megyek, mintha hazamennék. Én nagyon otthon érzem magam. És ami nagyon tetszik nekem, az a szeretet, amit egymás iránt éreznek, az a segítségnyújtási készség.

Az öcsém 1988-ban, a 60. születésnapja előtt halt meg. Pedig szegény úgy készült a 60. születésnapjára, mert én épp akkor voltam 60 éves, amikor kint voltunk Izraelben. És kaptam tőle egy aranyláncot egy medállal, amiben benne volt a T betű. Ez volt a születésnap ajándékom, és csináltak egy nagy vacsorát. Én nem is számítottam rá, nem is mondtam, hogy mikor születtem, de az öcsém tudta. Mi nagyon szerettük egymást az öcsémel. Mi ketten értettük meg egymást leginkább. A többiekkel mindig vitatkoztunk, de ővele soha. A húgommal, mert lusta volt. A legkisebb húgommal is, mert nem akart tanulni. Mindig volt valamilyen vitánk. Az öcsémel soha, meg a kisebbik bátyámmal se, ővele is nagyon megértettük egymást.

Leukémiás volt, és az orvosok megmondták neki, mikor megállapították, hogy 13 évig még fog élni. És ő senkinek nem mondta meg, még a feleségének se, a gyerekeinek se, hogy őneki milyen

betegsége van. Meg ott a kibucban se. Csak kiharcolta, hogy hazajöhessen Mezőkövesdre, és a legidősebbik lányához elmehessen, aki Kanadába ment férjhez, Vancouverben él. Még kétszer jött haza Magyarországra. Elment a lányához nyáron Vancouverbe, és még abban az évben, decemberben meghalt.

Az öcsém legidősebb lánya férjhez ment, kiment Kanadába. A középső lánya férjhez ment egy kibucan kívüli katonatiszthez, és a katonatiszt költözött be. Mert nem akarta a kibucot otthagyni, a fia viszont, mikor a katonaságtól leszerelt, kiment a városba, ott talált munkahelyet magának, megismerkedett egy lánnyal. Kint maradt, azóta is kint van, már neki is van két szép fia, két szőke gyerek. Dolgoznak mind a ketten, a felesége óvónő, ő meg nem is tudom, hol dolgozik, valamilyen kertészetben.

Sajnos már nincsenek rokonaim. Az unokabátyám hazajött, meghalt, az ő bátyja is meghalt. A miskolci Móric bácsi gyerekei, a legidősebb a Zoli, Miskolcon lakott, mérlegkészítő iparos volt, az jött haza, meg a Sanyi, a legkisebb előtti. A legkisebb, László átsíelt Oroszországba, de ott meg is halt. A Sanyi hazajött, ő is átsíelt Oroszországba, elvitték valamilyen kőbányába, Szibériába száműzték. Ott megismerkedett egy lánnyal, és az megmentette az életét. És kölcsönösen, hol az Erika volt beteg, a Sanyi ápolta, hol a Sanyi, akkor az Erika ápolta. Kint megesküdték, hazajöttek, itt érvényesítették a házasságukat, gyerekük nem született. A Sanyi is meghalt. A Zoli akkor halt meg, mikor a férjem, úgyhogy még a temetésére sem tudtam elmenni. De utána aztán, mikor már a sírkő is fel volt állítva, elmentem a miskolci temetőbe, úgyhogy leróttam a kegyeletemet. Ők voltak, az öcsém, Károly is már meghalt.

Hogy őszinte legyek, én nem szeretem a kapitalizmust. Anyagilag jobban jártam, mert megkaptam a kárpótlást [1989 után]. A németektől is meg a magyaroktól is. Nyugdíj-kiegészítést kaptam. Amit kapok, az életjáradék. Egyik a férjem után, a másik meg, amit a hitközségtől kapok. Ez a két életjáradék, ez az, ami jó. Ami összegyűlik, mindig odaadom a gyerekeknek. Én nem gyűjtök, nekem már nem kell gyűjteni pénzt. Annyi mindig lesz, a nyugdíjam meg az életjáradékom, ami nekem elég.

A vallásomhoz való viszonyom nagyban megváltozott [a rendszerváltás óta], mert én újra vallásos zsidó lettem. Minden péntek este gyertyát gyújtok. Templomba járok. Itt van Erzsébeten egy imaház, keddenként klubdélután van, pénteken imádkozás. Van, amikor szombaton is. Eljárok a templomba, itt van nem messze a Téglagyár téren. És tartom a vallást, böjtölök, ha kell. Minden ünnepet megtartok. Húsvétra [Pészahra] is már megvettem a pászkát, a pászkalisztet. Én nyolc napig nem eszek kenyeret, se lisztet, semmi ilyesmit. Mindent kisúrolok a konyhában, persze külön húsvéti edényem nincs, ezért jól kisúrolok az edényeket, és úgy használom. De tökéletesen, mint ahogy egy ortodoxnak kell, nem tudom. Nem tudom megtartani, mert akkor a csirkét vágatnom kellene [lásd: étkezési törvények], vagy kóser üzletben venni, de azt se tudom, hol van. Valahol messze van kóser üzlet, úgyhogy oda nem járok. Disznóhúst nem eszek, semmiféle ilyet, ami disznóból van.